

บทที่ 4

บทวิเคราะห์ลักษณะพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนเขมรโบราณ

บริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน

ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน เป็นพื้นที่ราบตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ครอบคลุมอาณาบริเวณหลายจังหวัดในภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทย ได้แก่ จังหวัด กาญจนบุรี ราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี ชัยนาท สมุทรสงคราม และสมุทรสาคร สถาปนามิศาสตร์ ทางด้านตะวันตกสุดของพื้นที่นี้เป็นเขตที่สูง มีเทือกเขาที่สำคัญคือ เทือกเขาถนนธงชัย และตะนาว ศรี ซึ่งเป็นแนวต่อลงมาจากภาคเหนือ แนวเทือกเขาเหล่านี้ได้ใช้เป็นพรมแดนธรรมชาติกั้นระหว่าง ประเทศไทยกับสหภาพพม่าออกจากกัน และยังก่อให้เกิดต้นน้ำลำธารหลายสายไหลลงสู่ที่ราบที่อยู่ ถัดมาทางตะวันออก ลำน้ำสายสำคัญในพื้นที่นี้คือ แม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำท่าจีน อีกทั้งยังมี แม่น้ำเพชรบุรี ที่อยู่ทางใต้สุดของพื้นที่นี้ นอกจากนี้ยังปรากฏลำน้ำสายเล็กๆ และลำห้วยอีกเป็น จำนวนหลายแห่งที่มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาและที่สูงทางด้านตะวันตกของภูมิภาคนี้

ด้วยสภาพแวดล้อมที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลาย ทั้งเทือกเขา ป่าไม้ แหล่ง น้ำ ที่ราบ ตามที่กล่าวมาข้างต้น คือปัจจัยสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ดังนั้นจึงทำให้บริเวณ ลุ่มน้ำแม่กลอง-ท่าจีนนี้มีร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์มาเป็นระยะเวลานานแล้ว โดยเริ่มตั้งแต่ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ซึ่งพบหลักฐานที่เก่าที่สุดในบริเวณเทือกเขาและที่สูงในเขตจังหวัด กาญจนบุรี ตามลุ่มแม่น้ำแควใหญ่และแควน้อย คนกลุ่มแรกๆกลุ่มนี้มีอายุอยู่ในยุคหินกลาง ราว 10,000 ปีมาแล้ว ดำรงชีวิตด้วยการล่าสัตว์-หาของป่า จับสัตว์น้ำมาเป็นอาหาร ยังไม่รู้จักรทำ เกษตรกรรม เป็นพวกที่ตั้งถิ่นฐานไม่เป็นหลักแหล่ง มีชีวิตแบบเร่ร่อน ย้ายถิ่นฐานไปเรื่อยตามความ อุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ พักอาศัยตามถ้ำและเพิงผา ใช้เครื่องมือที่ทำมาจากหินกรวดแม่น้ำนำมา กะเทาะกันแบบหยาบๆให้เกิดรอยมีคม จากลักษณะวิถีการดำรงชีวิตแบบดังกล่าวทำให้ต้องมีการ พึ่งพิงธรรมชาติอย่างมาก คนพวกนี้ต้องปรับตัวให้สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติ ไม่พยายามทำ กิจกรรมใดๆที่เป็นการฝืนธรรมชาติหรือการกระทำที่เป็นการควบคุมสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

ต่อมาเมื่อราว 4,000 ปีมาแล้ว ตรงกับสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในช่วงยุคหินใหม่ หรือ สมัยโฮโลซีนตอนกลาง สังคมในช่วงเวลานี้ได้มีพัฒนาการทางวัฒนธรรมใหม่ๆเกิดขึ้นหลายด้าน ที่สำคัญคือ การเกิดขึ้นของชุมชนเกษตรกรรม มนุษย์รู้จักการเพาะปลูก-เลี้ยงสัตว์ แทนที่การ ดำรงชีวิตแบบเดิมที่เป็นการล่าสัตว์-หาของป่า การเกษตรกรรมนี้มีความสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐาน แบบถาวร ซึ่งจากการที่เริ่มทำเกษตรกรรม ทำให้คนในช่วงระยะเวลานี้ลงมาตั้งบ้านเรือนในบริเวณ

ที่ราบลุ่มใกล้แม่น้ำทางด้านตะวันออกของพื้นที่นี้ เพื่อทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ เครื่องมือที่ใช้ในช่วงเวลานี้มีการจัดฝนอย่างประณีตสวยงามที่เรียกว่าขวานหินขัด นอกจากนี้มีการทำภาชนะดินเผาขึ้นใช้กันอย่างแพร่หลาย โดยรูปแบบภาชนะที่เป็นลักษณะเด่นของสมัยหินใหม่ที่พบในภาคตะวันตก ได้แก่ ภาชนะดินเผาขัดผิวมันสีดำและภาชนะสามขา สภาพสังคมในช่วงเวลานี้เริ่มมีความซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ เริ่มมีระบบชนชั้น มีการแบ่งงานกันทำ มีความเชื่อในเรื่องเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย และมีประเพณีการฝังศพที่เป็นแบบแผน ซึ่งแหล่งโบราณคดีสำคัญที่มีอายุในสมัยหินใหม่ ราว 4,000-3,000 ปีมาแล้ว ที่ได้มีการค้นพบในบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง-ท่าจีน ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีหนองแซง จังหวัดราชบุรี และแหล่งโบราณคดีที่พบบริเวณอำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้น โดยที่บางแหล่ง เช่น ในท้องที่ของอำเภออุทองนั้น ได้มีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งเข้าสู่ยุคโลหะ อันเป็นช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหรือสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ ราว 2,500-1,500 ปีมาแล้ว มีพัฒนาการทางด้านการใช้โลหะ (สำริดและเหล็ก) และมีการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ทั้งชุมชนที่อยู่ภายในภูมิภาคเดียวกันอย่างเวียตนามและจีนตอนใต้ และชุมชนภายนอกภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น อินเดีย โรมัน เปอร์เซีย เป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่าแหล่งโบราณคดีที่มีร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย-สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ ในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย มักพบในพื้นที่ราบลุ่มบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองตอนล่างและลุ่มแม่น้ำท่าจีน อาทิ แหล่งโบราณคดีริมแม่น้ำแควน้อย แหล่งโบราณคดีพิงตึก แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีโคกพลับ จังหวัดราชบุรี เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสภาพภูมิศาสตร์เป็นปัจจัยสำคัญในการตั้งถิ่นฐานและการดำรงชีวิตของมนุษย์ เนื่องจากในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหรือยุคเหล็กเป็นช่วงเวลาที่มีการตั้งถิ่นฐานแบบถาวรแล้ว มีลักษณะสังคมแบบเกษตรกรรม มีการใช้โลหะ และที่สำคัญคือมีการติดต่อกับชุมชนภายนอกอย่างเด่นชัด จึงทำให้ต้องมีการตั้งถิ่นฐานอยู่บนพื้นที่ราบ และอยู่ใกล้แม่น้ำที่สามารถออกสู่ทะเลได้

ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายบางแห่งได้มีการขยายตัวและพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี อันเป็นสมัยประวัติศาสตร์แรกสุดที่พบในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 หรือ 12 – 16 จากการศึกษาเกี่ยวกับชุมชนโบราณสมัยทวารวดีที่ผ่านมา พบว่าในด้านการตั้งถิ่นฐานนั้น มักเลือกที่ตั้งบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ โดยเลือกพื้นที่ที่มีลำน้ำสายรองไหลผ่าน ซึ่งสามารถไหลออกไปยังลำน้ำสายใหญ่ได้ แต่จะไม่นิยมตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้แม่น้ำสายใหญ่ ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากเกรงปัญหาน้ำท่วมในช่วงฤดูน้ำหลาก หรืออาจมีการสร้างคูน้ำคันดินล้อมรอบเมือง ซึ่งมักพบในชุมชนที่มีขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำสำคัญ คูน้ำคันดิน

ของเมืองส่วนใหญ่มีรูปร่างไม่สม่ำเสมอ ไม่แน่นอน เช่นรูปกลม รี สี่เหลี่ยม เมืองแปด เป็นต้น ชุมชนสมัยทวารวดีโดยทั่วไปมีทั้งชุมชนที่มีคูน้ำคันดิน และไม่มีคูน้ำคันดิน ซึ่งชุมชนที่พบในบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง-ท่าจีน ที่สำคัญได้แก่ เมืองนครปฐมโบราณ เมืองโบราณกำแพงแสน จังหวัด นครปฐม เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี แหล่งโบราณคดี พงศิก อำเภอกำมะกา จังหวัดกาญจนบุรี รวมทั้งในกลุ่มน้ำเพชรบุรีที่อยู่ทางใต้ของเมืองโบราณ เหล่านี้ยังพบชุมชนสมัยทวารวดีอีกหลายแห่งซึ่งเป็นชุมชนที่ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ เช่น แหล่ง โบราณคดีบ้านหนองปรัง หนองจิก โบราณสถานทุ่งเศรษฐี เป็นต้น ในด้านคติความเชื่อของ ประชากรสมัยทวารวดีพบว่า พุทธศาสนานิกายเถรวาททงเป็นศาสนาหลักที่คนส่วนใหญ่นับถือกัน ในช่วงระยะเวลานี้ ดังปรากฏหลักฐานสำคัญคือจารึกภาษาบาลีที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักธรรมสำคัญ ทางพุทธศาสนา เช่น คาถาเขมรมา หลักปฏิจสงมุปบาท อริยสัจสี่ เป็นต้น ในขณะเดียวกันยังพบว่า มีการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน หลักฐานสำคัญคือ การค้นพบประติมากรรมรูปพระ โพธิสัตว์ ทั้งอวโลกิเตศวร และศรีอารียเมตไตรย ซึ่งมีทั้งที่ทำจากวัสดุประเภทดินเผา ปูนปั้น ศิลา และสำริด รวมทั้งคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็ได้เข้ามามีบทบาทด้วย เนื่องจากมีการ ค้นพบเทวรูปพระวิษณุและศิวลึงค์ ตามชุมชนโบราณสมัยทวารวดีแห่งต่างๆ ในส่วนของ โบราณสถานสมัยทวารวดีมักก่อด้วยอิฐที่มีขนาดใหญ่ มีเกลือบปน โดยมีการเชื่อมอิฐแต่ละก้อนด้วย ดิน จากนั้นจึงฉาบผิวด้านนอกด้วยปูนและตกแต่งศาสนสถานด้วยปูนปั้นหรือดินเผา อย่างไรก็ตาม โบราณสถานสมัยทวารวดีบางแห่งอาจมีการใช้หินและศิลาแลงอยู่บ้าง (เป็นต้นว่าโบราณสถาน คอกช้างดิน)

จากที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่าภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทยบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง-ท่าจีน มีคนอยู่อาศัยมาเป็นระยะเวลานานแล้ว เริ่มตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ สืบเนื่องจนกระทั่ง บ้านเมืองเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ถึงราวพุทธ ศตวรรษที่ 16

สำหรับอิทธิพลเขมรที่แพร่เข้ามาในบริเวณภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทย สามารถแบ่งได้เป็น 2 สมัยใหญ่ๆ ตามการแบ่งยุคทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรกัมพูชาโบราณ โดยพิจารณาจากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบ ได้แก่ สมัยก่อนเมืองพระนคร (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-14) หลักฐานสำคัญก็คือ การค้นพบมุขลึงค์และศิวลึงค์ที่บริเวณเมืองโบราณอู่ทอง จังหวัด สุพรรณบุรี (ภาพที่ 1-3) และอีกสมัยหนึ่งคือ สมัยเมืองพระนคร (พุทธศตวรรษที่ 15-18) เริ่มตั้งแต่ ช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 15-16 ดังปรากฏหลักฐานที่เมืองลพบุรี อาทิโบราณสถานปรางค์แขก และจารึกพบที่ศาลสูง (ศาลพระกาฬ) เป็นต้น อิทธิพลเขมรโบราณได้เข้ามามีบทบาทกับชุมชน พื้นที่เมืองในดินแดนไทยมากขึ้นในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าชัยว

มันที่ 7 ทั้งนี้ได้พบหลักฐานของชุมชนที่มีร่องรอยอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นจำนวนหลายแห่งในภาคกลางและภาคตะวันตกของไทย เช่น โบราณสถานปรังค์สามยอด จังหวัดลพบุรี เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี เมืองราชบุรี โบราณสถานเนินทางพระ จังหวัดสุพรรณบุรี โบราณสถานวัดกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น ซึ่งเมื่อวัฒนธรรมเขมรโบราณได้แพร่กระจายเข้ามาในพื้นที่ภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทยแล้ว ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมหลายด้าน (โดยมีความแตกต่างจากชุมชนดั้งเดิมทวารวดี) ได้แก่ ด้านการตั้งถิ่นฐาน คติความเชื่อ แขนงผัง รูปแบบ และเทคนิคการก่อสร้างโบราณสถาน รูปแบบเครื่องใช้ (ภาชนะดินเผา) อีกทั้งยังพบความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นที่อยู่ร่วมสมัยกันในช่วงระยะเวลานี้ด้วย

รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน

จากการศึกษาชุมชนที่ปรากฏร่องรอยหลักฐานอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 18 บริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน พบว่าชุมชนโบราณเหล่านี้มักตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มใกล้แม่น้ำสายหลัก (สายสำคัญ) เช่น แม่น้ำแควน้อย แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำเพชรบุรี โดยส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และมีรูปแบบผังเมืองเป็นแบบสี่เหลี่ยมสว่าเสมอ ทรงเรขาคณิต มีทั้งแบบรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และสี่เหลี่ยมผืนผ้า

ลักษณะการวางผังเมืองให้เป็นรูปสี่เหลี่ยมสว่าเสมอแบบนี้ เป็นลักษณะแผนผังเมืองในวัฒนธรรมเขมรที่พบในประเทศกัมพูชา ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ดังปรากฏที่เมืองพระนครหลวง (นครธม) ที่สร้างขึ้นในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 อันมีปราสาทบาเยนเป็นศูนย์กลางของเมือง ลักษณะการวางผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมและมีการสร้างศาสนสถานขึ้นเป็นศูนย์กลางของเมืองในวัฒนธรรมเขมรนี้ คงเป็นการทำขึ้นตามคติความเชื่อทางศาสนาในเรื่องเกี่ยวกับจักรวาล ซึ่งได้ปรากฏทั้งในศาสนาฮินดู และในพุทธศาสนานิกายมหายาน

ชุมชนเขมรในลุ่มน้ำแม่กลอง-ท่าจีนนั้น ถ้าเป็นชุมชนที่มีขนาดใหญ่ มักตั้งอยู่ริมแม่น้ำมาก โดยใช้แนวแม่น้ำด้านที่อยู่ติดกับเมืองเป็นคูเมืองด้านนั้นด้วย เช่น เมืองสิงห์ มีผังเมืองรูปสี่เหลี่ยม ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแควน้อยทางฝั่งตะวันออก มีการใช้แนวแม่น้ำเป็นคูเมืองทางด้านใต้ของเมือง (แผนผังที่ 1) เมืองราชบุรี มีผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแม่กลองทางฝั่งตะวันตก ใช้แนวแม่น้ำเป็นคูเมืองทางด้านตะวันออก (แผนผังที่ 9) และอีกเมืองหนึ่งคือ เมืองเพชรบุรี ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเพชรบุรี มีแนวแม่น้ำผ่านทางตะวันตกของเมือง โดยน่าจะใช้แนวแม่น้ำเพชรบุรีเป็นคูเมืองด้านตะวันตก (ในปัจจุบันแนวคูน้ำคันดินแทบจะไม่เหลือร่องรอยแล้ว) (แผนผังที่ 13-14)

ส่วนชุมชนเขมรขนาดใหญ่ที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย อย่างเช่น เมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ก็พบว่าได้ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณที่ราบลุ่มใกล้แม่น้ำสายหลักด้วย

เช่นกัน ซึ่งมีแม่น้ำมูลไหลผ่านทางด้านทิศเหนือ และลำน้ำจักราชไหลผ่านทางด้านตะวันตกของเมือง¹

นอกจากนี้ยังพบว่าชุมชนเขมรโบราณบางแห่งในพื้นที่นี้ อันได้แก่ ชุมชนโบราณเมืองสิงห์ ที่นอกจากได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้แม่น้ำแล้ว ยังตั้งชุมชนอยู่ท่ามกลางเทือกเขา กล่าวคือ มีภูเขาล้อมอยู่ 3 ด้าน คือด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก ส่วนด้านทิศใต้ที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำแควน้อย สภาพพื้นที่มีความลาดเอียงจากทางเหนือซึ่งเป็นพื้นที่สูงโดยเฉลี่ยราว 600 เมตร ลงมาทางใต้ของเมืองที่อยู่ติดแม่น้ำ แนวคูน้ำคันดินของเมืองมีอยู่ 3 ด้านคือ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก โดยแต่ละด้านมีทั้งหมด 7 ชั้น ส่วนด้านใต้ที่อยู่ติดริมแม่น้ำแควน้อย ไม่ปรากฏแนวคูน้ำคันดินแบบทั้งสามด้านดังกล่าว แต่คงมีการใช้แนวแม่น้ำธรรมชาตินี้เป็นคูเมืองไปในตัว (ดังที่กล่าวมาแล้ว) ถัดจากแนวคูน้ำคันดินเข้าไปด้านในเมือง ปรากฏเป็นแนวกำแพงเมืองก่อศิลาแลง ซึ่งแนวกำแพงนี้ได้อยู่ขนานกับแนวคูน้ำคันดินทั้งสามด้าน ยกเว้นด้านทิศใต้ของเมืองที่แนวกำแพงเมืองมีลักษณะคดโค้งไปตามลำน้ำแควน้อย คูน้ำคันดินหลายๆชั้นของชุมชนโบราณเมืองสิงห์ คงมีประโยชน์สำหรับการป้องกันน้ำท่วม การรองรับน้ำที่ไหลบ่ามาจากเทือกเขาในช่วงฤดูน้ำหลาก เป็นการชะลอการไหลของน้ำไม่ให้เข้ามาท่วมเมือง เนื่องจากลักษณะพื้นที่ของเมืองสิงห์มีเทือกเขาอยู่โดยรอบ และตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ในขณะที่เดียวกันคงไว้ใช้เก็บกักน้ำในหน้าแล้ง และอาจใช้เป็นทางระบายน้ำหรือคลองส่งน้ำผันน้ำจากแม่น้ำเข้ามาใช้ภายในเมืองเพื่อการอุปโภคบริโภค เพราะว่าจากการดำเนินงานทางโบราณคดีของกรมศิลปากร พบว่าภายในเมืองสิงห์บริเวณด้านทิศเหนือได้พบร่องรอยแนวคูน้ำ และมีสระน้ำอยู่หลายแห่ง นอกจากนี้การสร้างคูน้ำคันดินและแนวกำแพงศิลาแลงล้อมรอบเมืองคงไว้เพื่อการป้องกันข้าศึกศัตรู รวมทั้งยังอาจเป็นการทำตามคติความเชื่อในเรื่องเกี่ยวกับจักรวาลหรือเขาพระสุเมรุตามแบบวัฒนธรรมเขมรก็ได้

ชุมชนโบราณอีกแห่งหนึ่งนอกเหนือจากเมืองสิงห์ที่มีภูเขาอยู่โดยรอบ มีลักษณะภูมิประเทศแบบที่ราบหุบเขา ก็คือชุมชนโบราณเมืองครุฑ (แผนผังที่ 7) ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของเมืองสิงห์ห่างกันประมาณ 5 กิโลเมตร ลักษณะพื้นที่มีความลาดเอียงจากทางทิศเหนือลงมาทางใต้ เช่นเดียวกับเมืองสิงห์ เป็นชุมชนที่มีเทือกเขาอยู่ล้อมรอบ ทางด้านตะวันตกที่อยู่ติดกับเขาเมืองครุฑ มีลำห้วยสายเล็กๆไหลผ่าน ลักษณะแผนผังของเมืองครุฑเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าตามแนวนอน โดยปรากฏเป็นแนวคันดินล้อมอยู่ 3 ด้าน ได้แก่ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ ส่วนทางทิศตะวันตกที่ติดกับเขาเมืองครุฑ ไม่ปรากฏร่องรอยแนวคันดินอยู่เลย ซึ่งการที่ไม่ปรากฏแนวคันดินของตัวเมืองครุฑทางด้านนี้ อาจเนื่องมาจากการใช้เขาเมืองครุฑที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกเป็น

¹ ภาพถ่ายทางอากาศเมืองพิมายได้ที่ กรมศิลปากร, เมืองพิมาย, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: สมาพันธ์, 2531), 14.

แนวปราการทางธรรมชาติ ซึ่งให้ทำหน้าที่เป็นเสมือนแนวกำแพงเมือง (แนวคันดิน) ลักษณะรูปแบบผังเมืองเช่นนี้คล้ายกับที่เมืองสิงห์ และเมืองราชบุรี ต่างกันแต่เพียงว่าชุมชนสองแห่งหลังได้ใช้แนวแม่น้ำอันเป็นปราการทางธรรมชาติเป็นแนวคูเมืองแทน

จากลักษณะสภาพภูมิศาสตร์ของเมืองครุฑที่มีเพียงลำห้วยสายเล็กๆ ไหลผ่าน และที่ตั้งของชุมชนยังอยู่ห่างจากแม่น้ำแควน้อยซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักในบริเวณนี้หลายกิโลเมตร ทำให้อาจทราบได้ถึงปัญหาสำคัญอันเกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของคนภายในชุมชน นั่นคือ คงมีปัญหาในเรื่องการขาดแคลนน้ำในช่วงฤดูแล้ง (ปัญหาความแห้งแล้งนี้อาจเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งของการทิ้งร้างเมือง นอกเหนือจากสภาพภูมิประเทศที่มีลักษณะเป็นเมืองปิด มีภูเขาอยู่ล้อมรอบ ทำให้มีการขยายเมืองออกไปได้ยาก) หลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงปัญหาในเรื่องการขาดแคลนน้ำก็คือการจัดการในเรื่องการใช้น้ำ ความพยายามแก้ไขปัญหารื่องดังกล่าว การควบคุมเรื่องระบบน้ำ (การนำน้ำมาใช้) ดังพบได้ว่าทางด้านตะวันตกของเมืองที่อยู่ติดกับเชิงเขาเมืองครุฑ มีลำห้วยสายหนึ่งไหลผ่าน (ปัจจุบันเรียกกันว่าห้วยมะไฟ) และที่บริเวณมุมทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองปรากฏร่องรอยคันกั้นน้ำก่อด้วยศิลาแลง ซึ่งได้สร้างขวางทางน้ำในลำห้วยมะไฟเพื่อกักเก็บน้ำไว้เป็นการนำน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติอันน่าจะมียู่น้อยชนิดในพื้นที่นี้มาใช้ประโยชน์ โดยการสร้างคันกั้นน้ำไว้ในลำห้วยธรรมชาติ เพื่อกักเก็บน้ำไม่ให้ไหลทิ้งไปเสียเปล่า แสดงว่าก่อนที่จะมีการสร้างคันกั้นน้ำนั้น ประชากรที่อาศัยในบริเวณเมืองครุฑคงเคยประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำ ดังที่กล่าวมาแล้ว

จากที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่าชุมชนที่ปรากฏร่องรอยอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมสมมาตรเสมอ อย่างไรก็ตาม ชุมชนที่ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบก็พบด้วยเช่นกัน ซึ่งจากการที่กรมศิลปากรดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีบ้านกลอนโค อำเภอด่านมะขามเตี้ย จังหวัดกาญจนบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2547-2548 ทำให้พบว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้แต่เดิมเป็นชุมชนขนาดเล็กที่ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ โดยปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยในสมัยลพบุรี ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 เพียงช่วงระยะเวลาเดียว แล้วมีการทิ้งร้างไป เนื่องจากชั้นดินอยู่อาศัยที่ทับถมกันไม่หนามาก และหลักฐานที่พบจากการขุดค้นทางโบราณคดีก็มีปริมาณไม่หนาแน่นเช่นกัน หลักฐานสำคัญที่พบภายในชุมชนได้แก่ ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยเขมร ประเภทกระปุกขนาดเล็กเคลือบสีน้ำตาล ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีนประเภทไหเคลือบสีน้ำตาล สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้ และชิ้นส่วนด้ายเคลือบสีขาว (ชิงไป่) ผลิตจากแหล่งเตาในมณฑลฝูเจี้ยน ประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคเหนือและภาคใต้ ซึ่งชิ้นส่วนเครื่องถ้วยตามที่กล่าวมานี้ได้ค้นพบอยู่ในชั้นดินล่างสุดที่มีร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์ ส่วนสาเหตุการทิ้งร้างของชุมชนนั้น เชื่อว่าอาจเนื่องมาจากการเกิดเพลิงไหม้ขึ้นในบริเวณ

ชุมชน เพราะจากการขุดค้นได้พบก้อนดินเผาไฟทับถมกันหนาแน่นมากในชั้นดินที่ระดับประมาณ 40-50 เซนติเมตรจากผิวดิน โดยพบในชั้นดินระดับเดียวกับที่พบเครื่องถ้วย และยังพบต่อเนื่องขึ้นไปเล็กน้อยจากระดับที่พบเครื่องถ้วย (รวมทั้งแนวคันดินที่เห็นอยู่ในปัจจุบันก็พบก้อนดินเผาหนาแน่นเช่นกัน) หลังจากทีชุมชนนี้ได้ถูกทิ้งร้างไปแล้ว ต่อมาพบว่ามียุคกลุ่มคนกลับเข้ามาใช้พื้นที่ในบริเวณนี้อีกครั้ง โดยมีการเก็บกวาดเศษก้อนดินเผาที่กระจัดกระจายเกลื่อนกลาดอยู่บนผิวดิน แล้วนำมาก่อปูนเป็นคันดินล้อมรอบชุมชน ดังปรากฏหลักฐานให้เห็นในปัจจุบัน (แผนผังที่ 8) เพราะฉะนั้นแนวคันดินดังกล่าวที่ล้อมรอบชุมชนเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นในสมัยหลัง มิใช่สิ่งก่อสร้างที่มีอายุร่วมสมัยวัฒนธรรมเขมร อย่างไรก็ตาม หลักฐานที่ได้จากการขุดค้นก็ยังมีไม่เพียงพอที่จะตอบคำถามเกี่ยวกับอายุสมัยของแนวคันดินว่าสร้างขึ้นในช่วงระยะเวลาใด และสร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ใด ในขณะนี้ได้แต่สันนิษฐานว่าแนวคันดินของชุมชนแห่งนี้เป็นสิ่งที่ทำขึ้นหลังจากการทิ้งร้างของชุมชนในสมัยลพบุรีไปแล้ว ซึ่งถ้าทราบอายุการก่อสร้างของแนวคันดินนี้ เราก็อาจสามารถทราบได้ว่า คนกลุ่มหลังที่กลับเข้ามาใช้พื้นที่บริเวณบ้านกลอนโคโน้น อยู่ในช่วงระยะเวลาใด สมัยใด²

ส่วนชุมชนที่ปรากฏร่องรอยอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณหรือมีการอยู่อาศัยในช่วงสมัยลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18) มีลักษณะเป็นชุมชนร่วมวัฒนธรรมแบบเขมร โดยที่แผนผังชุมชนเป็นรูปไม่สมมาตร กว้างด้วยเช่นกัน เป็นต้นว่าที่เมืองโบราณบ้านคูเมือง อำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำท่าจีน ลักษณะพื้นที่เป็นที่ลุ่มต่ำมาก ในอดีตบริเวณนี้เคยเป็นทางเดินเก่าของลำแม่น้ำน้อยมาก่อน (ความสูงเฉลี่ย 4-6 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง) ผังเมืองมีรูปร่างแบบสี่เหลี่ยมมุมมน ค่อนข้างกลม ขนาบกว้างประมาณ 500 เมตร ไม่มีแนวคันดินหรือกำแพงเมือง ปรากฏเฉพาะคูน้ำล้อมรอบ ซึ่งมีขนาดกว้างราว 25-30 เมตร (แผนผังที่ 12) จากลักษณะแผนผังเมืองที่มีรูปร่างไม่สมมาตรดังกล่าวแสดงถึงการเป็นชุมชนในสมัยทวารวดี แม้ว่าที่เมืองโบราณแห่งนี้มีเพียงการสำรวจของกรมศิลปากร และทางคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยที่ยังไม่มีการขุดค้นก็ตาม แต่ก็ได้พบหลักฐานที่ทำให้เห็นว่าเมืองโบราณนี้น่าจะมีร่องรอยการอยู่อาศัยต่อเนื่องจากสมัยทวารวดีจนกระทั่งเข้าสู่สมัยลพบุรี อันเป็นช่วงเวลาที่วัฒนธรรมเขมรโบราณได้แพร่กระจายเข้ามาในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 โดยที่รูปแบบผังเมืองไม่มีการเปลี่ยนแปลง หลักฐานสำคัญที่สามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าว ได้แก่ ภาชนะดินเผาประเภทเคลือบสีเขียวแบบเขมร เครื่องถ้วย

² วสันต์ เทพสุริยานนท์, “สรุปรายงานเบื้องต้น ผลการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณกลอนโคโน้น,” สำนักงานศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2548. (อัดสำเนา)

จีนประเภทดัดแปลงลือสาวแบบชิงไป และชิ้นส่วนใหญ่เคลือบสีน้ำตาลที่ผลิตจากแหล่งเตาในประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้ (ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18)

กล่าวโดยสรุปในด้านการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่ปรากฏร่องรอยอิทธิพลเขมรโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน พบว่ามักตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มใกล้แม่น้ำสายหลัก (แตกต่างจากชุมชนทวารวดีที่นิยมตั้งถิ่นฐานใกล้แม่น้ำสายรอง) โดยปรากฏทั้งชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และไม่มีคูน้ำคันดิน แต่ส่วนใหญ่มักเป็นชุมชนแบบที่มีคูน้ำคันดินและมีแผนผังชุมชนเป็นรูปสี่เหลี่ยมสมมาตรมาตามแบบวัฒนธรรมเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในประเทศกัมพูชา บางชุมชนที่มีขนาดใหญ่ ได้แก่ เมืองสิงห์ เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี พบว่าได้ตั้งชุมชนอยู่ติดลำน้ำสำคัญ และใช้แนวแม่น้ำเป็นคูเมือง ในขณะที่เดียวกันก็ยังพบชุมชนแบบที่มีผังรูปร่างไม่สมมาตรมาด้วย กล่าวคือเป็นชุมชนสมัยทวารวดีมาแต่เดิม ซึ่งมีร่องรอยการอยู่อาศัยสืบต่อเนื่องจนกระทั่งถึงสมัยลพบุรี โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบผังเมือง

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนเขมรโบราณในภาคตะวันตก ตามที่กล่าวมานี้ มีลักษณะเช่นเดียวกับชุมชนเขมรที่พบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีทั้งชุมชนที่มีคูน้ำคันดิน และไม่มีคูน้ำคันดิน สำหรับชุมชนเขมรโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบนั้น ส่วนใหญ่มีผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมสมมาตร มีการสร้างศาสนสถานตั้งอยู่กลางเมือง รวมทั้งได้สร้างบาราย (สระน้ำ) หรืออ่างเก็บน้ำขึ้นไว้ภายในชุมชนด้วย นอกจากนี้ยังพบชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบแบบไม่สมมาตร มีผังรูปทรงกลม รี ลักษณะเป็นชุมชนที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยทวารวดีหรือสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย อยู่ต่อเนื่องมาจนกระทั่งถึงสมัยลพบุรี ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 โดยมักพบในแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง เช่น จังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ เป็นต้น³

คติความเชื่อทางศาสนาในชุมชนเขมรภาคตะวันตก

ก่อนหน้าที่วัฒนธรรมเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 จะแพร่กระจายเข้ามาในพื้นที่ทางภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทยนั้น ได้ปรากฏชุมชนดั้งเดิมที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้นมาก่อนแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ต่อเนื่องมาจนกระทั่งถึงสมัยต้นประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งในระยะต้นประวัติศาสตร์นี้ประชากรได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียเข้ามาอย่าง

³ ดูตัวอย่างชุมชนที่มีผังรูปไม่สมมาตรและพบร่องรอยวัฒนธรรมเขมรได้จาก กรมศิลปากร, แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, 2533) ; เขมิกา หวังสุข, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำมูล : กรณีศึกษาแหล่งโบราณคดีเมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543).

มากมาย ทั้งภาษา ตัวอักษร รวมทั้งคติความเชื่อทางศาสนา โดยพบว่าประชากรสมัยทวารวดีได้นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นหลัก ในขณะเดียวกันยังพบการนับถือนิกายมหายาน และศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งรับรูปแบบวัฒนธรรมอินเดียเข้ามาผสมผสานกับคติความเชื่อของชาวพื้นเมืองแล้วหล่อหลอมกันจนเป็นรูปแบบเฉพาะของชุมชนสมัยทวารวดี

เมื่ออิทธิพลเขมรในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 อันตรงกับรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เข้ามามีบทบาทกับชุมชนในพื้นที่ภาคกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคตะวันตกของประเทศไทย ทำให้ชุมชนในบริเวณดังกล่าวรับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรจากอาณาจักรกัมพูชาในด้านต่างๆ ที่สำคัญประการหนึ่งคือ ด้านคติความเชื่อทางศาสนา โดยพบว่าประชากรที่อาศัยอยู่ในชุมชนเขมรช่วงระยะเวลานี้ได้นับถือพุทธศาสนานิกายมหายานเป็นหลัก นอกจากนี้ยังมีการนับถือศาสนาฮินดูด้วย ดังปรากฏหลักฐานทั้งที่เป็นประติมากรรมรูปเคารพ พระพิมพ์ และภาพเล่าเรื่องในศาสนา ซึ่งพบวัสดุหลากหลายประเภท ได้แก่ หินทราย ศิลาแลง สำริด และปูนปั้น สำหรับหลักฐานอันเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อทางพุทธศาสนา และศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ที่พบในชุมชนเขมรโบราณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ที่สำคัญมีดังนี้

1. พระพุทธรูปนาคปรก พระพุทธรูปนาคปรกที่พบในชุมชนเขมรโบราณในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ส่วนใหญ่สลักจากหินทราย ได้ค้นพบอยู่หลายแห่ง ได้แก่ เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 12-13) เมืองราชบุรี (ภาพที่ 111-112) โบราณสถานเนินทางพระ จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 146) ปราสาทกำแพงแดง จังหวัดเพชรบุรี (ภาพที่ 288) นอกจากนี้ยังพบโคลนพระพุทธรูปนาคปรกศิลาแลง (ภาพที่ 186) และพระพุทธรูปนาคปรกสำริด (ภาพที่ 187) จากบริเวณบ้านหนองแจง ตำบลไร่รถ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

2. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีที่พบอยู่ในชุมชนเขมรภาคตะวันตกของประเทศไทย ทำจากหินทราย ลักษณะเป็นรูปบุรุษประทับยืน มี 1 เศียร 8 กร แต่พระกรได้หักหายไปหมด บนพระเศียร (พระเกศา) และพระวรกายมีการสลักพระพุทธรูปปางสมาธิองค์เล็กๆอยู่มากมาย ที่ด้านหน้ามวยพระเกศาประดับรูปพระชยานิพุทธรอมิตาอยู่ ในท่าปางสมาธิ อันเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (พระชยานิพุทธรบันดาลให้เกิดพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์มากมายตามคติพุทธศาสนานิกายมหายาน) บริเวณกึ่งกลางพระอุระมีรูปนาคขนาดใหญ่ประทับนั่งในท่าปรียกาสนะ (ขัดสมาธิราบ) มี 2 กร ซึ่งที่บนพระองค์ก็ได้สลักรูปนาคขนาดใหญ่ดังกล่าวไว้โดยรอบ และที่รอบข้อพระกร ข้อพระบาท ตลอดจนนิ้วพระบาทของพระองค์ ยังมีรูปนาคขนาดเล็กสลักอยู่ด้วย

การปรากฏพระพุทธรูปขนาดเล็กประทับนั่งปางสมาธิทั้งบนพระเศียร พระวรกาย รอบข้อพระกร ข้อพระบาท และที่นิ้วพระบาทนั้น อาจมีความหมายถึงการแบ่งภาคของพระชยานิ-พุทธรอมิตาภะที่ประทับอยู่ด้านหน้ามวยพระเกศา หรืออาจเป็นการแบ่งภาคของพระโพธิสัตว์อว-โลกิตศวรเองก็ได้ โดยเป็นการทำตามที่ระบุอยู่ในคัมภีร์การันทวายุหสูตร ซึ่งกล่าวว่า ในทุกๆมุมพระโลมาของพระโพธิสัตว์ประกอบด้วยแต่ละหนึ่งจักรวาล⁴

รูปเคารพของพระโพธิสัตว์อวโลกิตศวรเปล่งรัศมีที่มีลักษณะตามที่ได้บรรยายมานี้ มีการค้นพบแล้วที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 14) เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ จังหวัดราชบุรี (ภาพที่ 127) และมีชิ้นส่วนประติมากรรมหินทรายอีกชิ้นหนึ่งพบจากปราสาทวัดกำแพงแดง จังหวัดเพชรบุรี โดยมีการสลักพระพุทธรูปเรียงกันเป็นแถวอยู่โดยรอบ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นชิ้นส่วนของพระโพธิสัตว์อวโลกิตศวรเปล่งรัศมี ส่วนใดส่วนหนึ่งซึ่งอาจเป็นชิ้นส่วนพระกร หรือข้อพระบาทก็ได้ (ภาพที่ 292) นอกจากนี้ในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยที่จังหวัดลพบุรี ยังมีการค้นพบรูปเคารพลักษณะดังกล่าวจำนวน 2 องค์ ปัจจุบันอยู่ที่หน้าถ้ำของวัดคูหาสวรรค์ในเขตอำเภอเมือง แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ทางวัดได้มีการดัดแปลงแก้ไขให้กลายเป็นของใหม่จนมีลักษณะผิดไปจากเดิม (ภาพที่ 294) อย่างไรก็ตามที่บริเวณข้อพระบาทขององค์หนึ่ง ยังคงพอมองเห็นเค้าโครงที่เป็นของเดิมที่มีการสลักพระพุทธรูปขนาดเล็กครอบข้อพระบาท คล้ายกับองค์ที่พบจากปราสาทเมืองสิงห์

อนึ่ง ได้มีการค้นพบเศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิตศวรสลักจากหินทรายอยู่ชิ้นหนึ่ง ได้มาจากวัดถ้ำคูหาสวรรค์ อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี (ภาพที่ 295) ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์

การทำรูปเคารพพระโพธิสัตว์อวโลกิตศวรเปล่งรัศมีเหล่านี้ ถือเป็นรูปแบบเฉพาะของวัฒนธรรมเขมรในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 18 พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ขอมองค์สุดท้ายในสมัยเมืองพระนคร และทรงได้รับการยกย่องให้เป็นมหาราชแห่งอาณาจักรเขมรโบราณ ทรงนับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน พระองค์ทรงสร้างสิ่งก่อสร้างต่างๆที่เป็นประโยชน์กับประชาชนไว้หลายแห่ง อาทิ อโรคยศาล (โรงพยาบาล), ที่พักคนเดินทางหรือธรรมศาลา (บ้านพร้อมไฟ) เป็นต้น ตามที่ปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์และจารึกปราสาทตาพรหม รูปเคารพอวโลกิตศวรเปล่งรัศมีที่พบในประเทศกัมพูชามีทั้งที่สลักจากหินทรายและที่เป็นประติมากรรมสำริด โดยประติมากรรมสลักจากหินทรายได้ค้นพบอยู่หลายแห่ง ได้แก่ ที่ปราสาท

⁴ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล, “พระโพธิสัตว์เปล่งรัศมี,” ศิลปากร 10,2 (กรกฎาคม 2509) : 47 ; ผาสุก อินทรารุท, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543), 278-279.

บานน⁵ (ภาพที่ 296) ปราสาทพระถกล (กำแพงสวาย) (ภาพที่ 297) ปราสาทพระขรรค์ที่เมืองพระนคร⁶ (ภาพที่ 298) ปราสาทตาพรหมที่บาตี⁷ (ภาพที่ 299) และยังพบในประเทศเวียดนามที่เมืองบิญดิญ⁸ ซึ่งส่วนใหญ่ประติมากรรมเหล่านี้พระกรรมักหักหายไป นอกจากนี้ที่เป็นประติมากรรมสำริดก็พบด้วย โดยมี 1 เศียร 8 กร เช่นเดียวกันกับที่ทำจากหินทราย เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีสำริดที่อยู่ในพิพิธภัณฑิ์เมตซ์ ประเทศฝรั่งเศส⁹ (ภาพที่ 300)

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีแปดกรรมักถือสิ่งของต่างๆไว้ในพระหัตถ์ทั้งแปด คือ วัชร, อังกุสะ(ขอสับข้าง), คัมภีร์, สังข์(ภาพที่ 301) แต่บางรูปเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิขนาดเล็ก(ภาพที่ 300), จักร, อักขมาลา(ลูกประคำ), หม้อน้ำ และพระขรรค์(ดาบ)¹⁰

อนึ่ง ในประเทศกัมพูชาได้พบรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีที่มีลักษณะเป็นภาพสลักนูนต่ำ (นอกเหนือไปจากประติมากรรมลอยตัวที่ทำจากหินทรายและสำริดดังที่กล่าวไปแล้ว) คือที่ปราสาทบันทายฉมาร์ โดยสลักเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอยู่ตรงกลางภาพ มีภาพบุคคลนั่งอยู่ในวงกลมซึ่งออกมาจากองค์พระโพธิสัตว์อยู่ล้อมรอบ เป็นเสมือนประภาณตลทั้งหมด 10 วง¹¹

แม้ว่าได้พบประติมากรรมรูปเคารพอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีในบริเวณภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทยเป็นจำนวนหลายองค์ ซึ่งคงเป็นการนำเข้ามาจากศูนย์กลางที่เมืองพระนครหลวง (Angkor Thom) ในประเทศกัมพูชา อันเป็นราชธานีของอาณาจักรเขมรโบราณสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แต่กลับไม่มีรายงานการค้นพบรูปเคารพดังกล่าวทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยเลย ซึ่งพบเพียงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร นอกจากนี้ยังมีรูปเคารพวัชรธร และพระไภยษคุรุไวฑูรยประภา ที่มักพบอยู่ในศาสนสถานประจำโรงพยาบาลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

⁵ Madelaine Giteau, *Angkor : Un Peuple - Un Art* (Paris : Bibliothèque des Arts, 1976), 86.

⁶ Albert Le Bonheur, *Angkor : Temples en peril* (Japon : Editions Herscher, 1989), 224-225.

⁷ Nandana Chutiwongs, *The Iconography of Avalokitesvara in Mainland South East Asia* (Bangkok : s.n., 1984), pl.152.

⁸ พัทธินทร ศุขประมุข, “โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และศิลปกรรมในราชบุรี,” ใน *ราชบุรี* (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด, 2534). กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี 14 ตุลาคม 2534), 113.

⁹ *Angkor et dix siècles d' art khmer* (Paris : Éditions de la Réunion des musées nationaux, 1997), 313.

¹⁰ หม่อมเจ้า สุภัทรรดิศ ดิศกุล, “พระโพธิสัตว์เปล่งรัศมี,” *ศิลปากร* : 47 ; Nandana Chutiwongs, *The Iconography of Avalokitesvara in Mainland South East Asia*, 346-347 (pl.154).

¹¹ ผาสุข อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, 278 (รูปที่ 198).

และในทางกลับกันก็ไม่พบโบราณสถานที่มีลักษณะเป็นศาสนสถานประจำสถานพยาบาลทางภาคกลางและภาคตะวันตกด้วยเช่นกัน โดยหม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์¹² เคยกล่าวว่าโบราณสถานเขมรแบบบายนที่พบทางภาคตะวันตก (เช่น วัดกำแพงแดง) น่าจะมีลักษณะเป็นศาสนสถานประจำเมือง อันเป็นที่ประดิษฐานพระชัยพุทธมหานาค ตามที่ได้ปรากฏชื่อเมืองต่างๆในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ที่มีการสันนิษฐานว่าน่าจะอยู่บริเวณทางภาคกลางของไทย

3. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรลีลา ส่วนใหญ่สลักจากหินทราย ในภาคตะวันตกได้พบอยู่ที่ปราสาทเมืองสิงห์ โบราณสถานเนินทางพระ และปราสาทกำแพงแดง มีลักษณะเป็นรูปบุรุษประทับยืน ศีรษะเดียว 4 กร พระโพธิสัตว์เฝ้าถวายพระเกศาเป็นรูปทรงกระบอก ที่ด้านหลังของมวยมีรูปสลักพระธยานิพุทธอมิตาภะ (พระพุทธรูปปางสมาธิ) พระพักตร์แสดงอาการสงบ พระเนตรหลับสนิท พระโอษฐ์อมยิ้มเล็กน้อย อันเป็นลักษณะเฉพาะของรูปเคารพในศิลปะเขมรแบบบายนสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระหัตถ์ทั้งสองถือสิ่งของต่างๆกันออกไป ซึ่งมักอยู่ไม่ครบ แต่ลักษณะโดยรวมนั้น พระหัตถ์ขวาทรงถืออักษมาลา (ลูกประคำ) พระหัตถ์ซ้ายบนทรงถือคัมภีร์ (หนังสือ) พระหัตถ์ขวาล่างทรงถือดอกบัว และพระหัตถ์ซ้ายล่างทรงถือหม้อน้ำ ทรงนุ่งผ้า (สมพต) สั้นมีชายผ้ารูปหางปลาตกลงมาทางด้านหน้า

ประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรลีลาที่พบในภาคตะวันตก (โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่พบจากปราสาทเมืองสิงห์) สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มแรกทำจากหินทรายสีเทา ลักษณะพระพักตร์ของประติมากรรมเป็นแบบเขมรสมัยบายนอย่างแท้จริง ซึ่งคงได้นำเข้ามาจากศูนย์กลางในประเทศกัมพูชา โดยอาจผ่านทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย (เพราะว่าได้มีการค้นพบอวโลกิเตศวรลีลาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย เช่น ที่ขุดพบจากปราสาทนางรำ จังหวัดนครราชสีมา¹³ เป็นต้น) กลุ่มนี้ค้นพบที่โบราณสถานหมายเลข 1 เมืองสิงห์ (ภาพที่ 15-16) นอกจากนี้ยังพบเศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากปราสาทวัดกำแพงแดง จังหวัดเพชรบุรี (ภาพที่ 291) ส่วนกลุ่มที่สอง เป็นประติมากรรมหินทรายสีแดง มีลักษณะพระพักตร์แบบเขมรผสมฝีมือช่างพื้นเมือง โดยน่าจะสลักขึ้นภายในท้องถิ่นเอง พบจากโบราณสถานหมายเลข 2 เมืองสิงห์ (ภาพที่ 17-22) และโบราณสถานเนินทางพระ จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 147)

¹² หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรพบใหม่ ณ วัดกำแพงแดง เพชรบุรี,” ใน *กัมพูชาราชลัทธิมีถึงศรีชัยวรมัน* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2543), 172.

¹³ กรมศิลปากร, “รายงานการขุดแต่งปราสาทนางรำ,” กองโบราณคดี ฝ่ายควบคุมดูแลรักษาโบราณสถาน หน่วยศิลปากรที่ 6 ปีงบประมาณ 2535, 131. (อัคราณา)

4. นางปรัชญาปารมิตา นางปรัชญาปารมิตามีฐานะเป็นพระโพธิสัตว์เพศหญิงในคติพุทธศาสนานิกายมหายาน(ตันตระ) อันเป็นคติที่ถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดีย โดยเชื่อว่าเป็นเทพีที่กลายร่างมาจากคัมภีร์ปรัชญาปารมิตา ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญของชาวพุทธมหายาน นางปรัชญาปารมิตาได้รับการยกย่องให้เป็นพระโพธิสัตว์แห่งปัญญา เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้สำหรับผู้ที่ต้องการจะศึกษาวิชาความรู้โดยเฉพาะพระธรรมให้แตกฉานจะต้องบูชาพระโพธิสัตว์องค์นี้¹⁴ นางปรัชญาปารมิตาได้รับการนับถือในหลายๆประเทศ นอกเหนือจากในอินเดียแล้ว ก็มีในทิเบต เนปาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศกัมพูชา เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 18 ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งแม้ว่าคติการบูชานางปรัชญาปารมิตาได้มีต้นกำเนิดมาจากในประเทศอินเดีย แต่รูปแบบการทำรูปเคารพของพระโพธิสัตว์องค์นี้ในประเทศกัมพูชานั้น พบว่ามีความแตกต่างกับที่พบในอินเดีย¹⁵ โดยรูปเคารพของนางปรัชญาปารมิตาที่พบในประเทศกัมพูชามักทำจากหินทราย มีทั้งรูปประทับยืน เช่นที่พบจากเมืองพระนครหลวง (Angkor Thom)¹⁶ (ภาพที่ 306) และประทับนั่งคุกเข่าเช่นที่พบจากปราสาทพระขรรค์ เมืองพระนคร¹⁷ (ภาพที่ 307) ปกติมี 1 เศียร 2 กร พระกรทั้งสองข้างมักหักหายไปเสมอ แต่ถ้าพระกรทั้งสองข้างยังคงอยู่ครบ พระหัตถ์ขวาจะทรงถือคัมภีร์ และพระหัตถ์ซ้ายถือดอกบัว ลักษณะพระพักตร์ของรูปนางปรัชญาปารมิตาที่สลักจากหินได้อยู่ในอาการสงบ คือพระเนตรหลับสนิท พระโอษฐ์อมยิ้มเล็กน้อย ตามแบบศิลปะเขมรแบบบายนในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 บนมวยพระเกศาของรูปเคารพทางด้านหน้ามีรูปพระอมิตายะเช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ต่างกันเพียงมวยพระเกศาของอวโลกิเตศวรมีลักษณะเป็นทรงกระบอก แต่รูปนางปรัชญาปารมิตาในศิลปะเขมรเกล้ามวยพระเกศาเป็นรูปทรงกรวย นอกจากนี้แล้วรูปเคารพนางปรัชญาปารมิตาที่ทำเป็นประติมากรรมสำริดก็พบด้วยเช่นกัน มีทั้งแบบ 1 เศียร 2 กร ในพระหัตถ์ถือสิ่งของดังที่กล่าวไปแล้ว (ขวาถือคัมภีร์ ซ้ายถือดอกบัว) และแบบหลายเศียรหลายกร เช่น ในรูป 11 เศียร 22 กร¹⁸ (ภาพที่ 308) เป็นต้น

¹⁴ ภาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 76-77.

¹⁵ ดูรายละเอียดการทำรูปเคารพนางปรัชญาปารมิตาในประเทศอินเดียได้จากคัมภีร์สาธนามาลา ที่ B.Bhattacharyya, *The Indian Buddhist Iconography : based on the Sadhanamala and other cognate tantric texts of rituals* (New Delhi : Cosmo Publications, 1985), 84-86.

¹⁶ *Angkor et dix siècles d' art khmer*, 307 (รูปที่ 93).

¹⁷ Ibid, 305 ; หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล, *ประติมากรรมขอม* (กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2515), รูป 130.

¹⁸ *Angkor et dix siècles d' art khme*, 321.

ในศิลปะเขมรแบบบาชนนิยมทำรูปนางปรัชญาปารมิตาให้มีฐานะเป็นพระโพธิสัตว์เพศหญิงคู่กับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร โดยแสดงออกมาในรูปของประติมากรรม 3 องค์เรียงกัน (Trinity) หรือที่เรียกว่า “รัตนตรัยมหายาน” คือ รูปเคารพตรงกลางเป็นพระพุทธรูปซึ่งนิยมทำปางนาคปรก ด้านขวาของพระพุทธรูปเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสีกร (สัญลักษณ์ของความเมตตา กรุณา) และด้านซ้ายคือนางปรัชญาปารมิตา โพธิสัตว์แห่งปัญญา¹⁹ (ภาพที่ 309) การทำรูปเคารพในลักษณะที่เป็นประติมากรรม 3 องค์เช่นนี้ได้มีการค้นพบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยด้วย เช่น ภาพสลักบนทับหลังที่พบจากภูบ้านแดง จังหวัดมหาสารคาม²⁰ รวมทั้งยังปรากฏอยู่ในรูปของพระพิมพ์

นอกจากนี้บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ได้ค้นพบรูปนางปรัชญาปารมิตาลอยตัวสลักจากหินทราย เช่น เศียรจากปราสาทจอมพระ จังหวัดสุรินทร์ (ภาพที่ 310) และประติมากรรมลอยตัวสำริดที่ได้จากการขุดแต่งปราสาทพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 311) เป็นต้น

ในส่วนของภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทยที่มีการค้นพบรูปนางปรัชญาปารมิตา คือที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี โดยได้ค้นพบทั้งหมด 4 ชิ้น มีลักษณะเป็นประติมากรรมลอยตัว สลักจากหินทราย ซึ่งในจำนวนทั้งสิ้นชิ้นนี้ มีอยู่ 2 ชิ้นที่เป็นเต็มองค์สมบูรณ์หรือเกือบสมบูรณ์ (ภาพที่ 23-24) ส่วนอีก 2 ชิ้นที่เหลือนั้นพบเฉพาะส่วนเศียร (ภาพที่ 25-26) ประติมากรรมรูปนางปรัชญาปารมิตาที่พบเต็มองค์นั้น ชิ้นหนึ่งพบอยู่ที่โคปุระ (ประตูซุ้ม) ด้านทิศตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข 1 ทำจากหินทรายสีเทา (ภาพที่ 23) มีลักษณะเป็นประติมากรรมประทับยืน 1 เศียร 2 กร พระกรทั้งสองข้างหักหายไป ลักษณะพระพักตร์เป็นแบบประติมากรรมเขมรสมัยบาชน ราวพุทธศตวรรษที่ 18 อย่างแท้จริง ซึ่งคงได้นำเข้ามาจากศูนย์กลางในประเทศกัมพูชา และอีกชิ้นหนึ่งพบที่ระเบียงคดด้านทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 2 สลักจากหินทรายสีแดง (ภาพที่ 24) เป็นประติมากรรมประทับยืน มี 1 เศียร 2 กร เช่นเดียวกับองค์แรก พระกรทั้งสองข้างยังคงอยู่ครบ โดยพระหัตถ์ขวาทรงถือดอกบัว ส่วนพระหัตถ์ซ้ายทรงถือคัมภีร์ เป็นที่น่าสังเกตว่าการถือสิ่งของในพระหัตถ์ของรูปนางปรัชญาปารมิตาที่พบจากโบราณสถานหมายเลข 2 มีลักษณะที่แตกต่างกับที่พบอยู่ในประเทศกัมพูชา ซึ่งโดยปกติแล้วรูปนางปรัชญาปารมิตาในกัมพูชา พระหัตถ์ขวาได้อือคัมภีร์ พระหัตถ์ซ้ายถือดอกบัว แต่รูปนางปรัชญาปารมิตาที่พบจากเมืองสิงห์ถือ

¹⁹ Ibid, 310.

²⁰ สมบัติ ศิริภักดิ์ และมยุรี วีระประเสริฐ, **ทับหลัง** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรและธนาคารไทยพาณิชย์, 2532), 150-151 ; หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, **ทับหลังในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2531), 102-103.

สิ่งของในพระหัตถ์สลับกันกับที่พบในกัมพูชา อีกทั้งพระพักตร์ของประติมากรรมที่พบจากโบราณสถานเมืองสิงห์หมายเลข 2 รูปดังกล่าว มีลักษณะค่อนข้างแข็งแกร่งต่าง ดังนั้นจึงทำให้เชื่อว่าประติมากรรมรูปนางปรัชญาปารมิตาที่สลักจากหินทรายสีแดง ซึ่งพบจากโบราณสถานเมืองสิงห์หมายเลข 2 คงเป็นกลุ่มเดียวกันกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่พบจากโบราณสถานหลังเดียวกันนี้ และน่าจะทำขึ้นโดยคนในท้องถิ่นนี้เอง เนื่องจากมีลักษณะฝีมือเป็นแบบพื้นเมืองแตกต่างจากรูปเคารพในช่วงระยะเวลาเดียวกันกับที่พบในประเทศกัมพูชา โดยรูปเคารพที่มีลักษณะแบบพื้นเมือง คงมิใช่เป็นการนำเข้ามาจากศูนย์กลางในประเทศกัมพูชา แต่น่าจะเป็นการเลียนแบบประติมากรรมรูปเคารพที่เป็นต้นแบบซึ่งทำในกัมพูชา

5. พระโภษชยคุรุไวฑูรยประภา พระโภษชยคุรุมีฐานะเป็นพระพุทธรูปเจ้าองค์หนึ่งในจำนวนหลายๆองค์ ตามคติพุทธศาสนานิกายมหายาน พระองค์เป็นผู้รักษาโรคภัยไข้เจ็บ มีหน้าที่ช่วยปลดปล่อยความเจ็บปวดและความทุกข์ทรมานของมนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลาย พระองค์เป็นที่นิยมนับถือจากชาวพุทธมหายานในประเทศจีน ทิเบต ญี่ปุ่น และกัมพูชา โดยเชื่อว่าถ้าผู้บูชาเจ็บป่วยร่างกายที่ส่วนใด ก็ให้เอามือไปลูบพระโภษชยคุรุที่ตรงบริเวณนั้น และถ้าบูชาถูกต้อง ผู้บูชาเหล่านั้นอาจหายจากโรคทางใจด้วย ในทางประติมาณวิทยาพระโภษชยคุรุได้ทดลององค์แบบนักบวช ไม่สวมเครื่องประดับใดๆ มีลักษณะมหาบุรุษต่างๆ เช่น อูรณา(อุณาโลม) อุษณิষะ(พระเกตุมาลา) และพระกรณยาว ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ขวาทำปางประทานพร หรือวางบนพระเพลาถือโอสธ พระหัตถ์ซ้ายทำปางสมาธิ บางทีอาจถือบาตร มีวรรณะสีฟ้า²¹

ในศิลาจารึกที่กล่าวถึงการสร้างอโรคยศาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่พบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย มีข้อความที่กล่าวถึงการสร้างรูปเคารพของโภษชยคุตประดิษฐานในวิหาร(ศาสนสถาน) พร้อมกับการสร้างอโรคยศาล(โรงพยาบาลหรือสถานพยาบาล) ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7²² แสดงให้เห็นว่าพระโภษชยคุรุทรงทำหน้าที่เป็นพระพุทธรูปเจ้าแพทย์ผู้รักษาโรคภัยไข้เจ็บประจำศาสนสถานภายในสถานพยาบาล เป็นรูปเคารพองค์สำคัญที่ผู้คนในชุมชนเขมรโบราณราวพุทธศตวรรษที่ 18 ให้ความเคารพนับถือ และเชื่อว่าคอยให้ความคุ้มครองปกป้องรักษาอโรคยศาล ซึ่งในศิลปะเขมรมักนิยมสร้างรูปเคารพของพระโภษชยคุรุให้มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง (โดยอาจทำเป็นพระพุทธรูปนาคปรก) พระหัตถ์ทำปางสมาธิ มีผอบหรือหมอนน้ำที่มีฝา

²¹ ศาสตราจารย์ ดร. อรรถาธิบาย, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 62-63.

²² ดูตัวอย่างคำอ่าน-แปลจารึกได้จาก จารึกปราสาท จารึกด่านประคำ จารึกตาเมื่อนโต้ง ซึ่งพบในบริเวณจังหวัดสุรินทร์ ที่ ชะแอม แก้วคล้าย, จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2528), ด้านที่ 2 โสลกที่ 4-5.

ปิดวางอยู่ในพระหัตถ์²³ แต่จากการดำเนินงานขุดแต่งโบราณสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย พบว่าประติมากรรมรูปเคารพที่มักพบอยู่ในศาสนสถานประจำสถานพยาบาล ได้แก่ รูปพระวัชรธร วัชรปาณี?ทรงครุฑ พระยมทรงกระบือ รวมทั้งยังพบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรลีลาด้วย (ซึ่งไม่ใช่พระพุทธรูปปางสมาธิที่มีผอบวางอยู่ในพระหัตถ์) อย่างไรก็ดี จากการขุดแต่งโบราณสถานเนินทางพระ อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2522 ได้ค้นพบประติมากรรมปูนปั้นอยู่ชั้นหนึ่ง มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับนั่งขัดสมาธิราบภายในซุ้มเรือนแก้ว มีวัดอุทรูปทรงสามเหลี่ยมวางอยู่บนพระหัตถ์ (ภาพที่ 149) หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ สันนิษฐานว่าพระพุทธรูปองค์นี้อาจหมายถึงพระพุทธรูปโกษขัยคุรุไวฑูรยประภา เนื่องจากวัดอุทรทรงสามเหลี่ยมในพระหัตถ์นั้นอาจหมายถึงผลสมอหรือหม่อนน้ำ²⁴ แม้ว่าโบราณสถานเนินทางพระจะมีใช้ศาสนสถานประจำสถานพยาบาลก็ตาม

อนึ่ง ประติมากรรมที่มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งในปางสมาธิ โดยมีวัดอุทรทรงสามเหลี่ยมซึ่งอาจหมายถึงหม่อนน้ำหรือผลสมอวางอยู่ในพระหัตถ์นั้น ได้มีการค้นพบอยู่ในบริเวณเมืองพิมายด้วย²⁵ (ภาพที่ 312)

นอกจากนี้ ตามโบราณสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีลักษณะเป็นศาสนสถานประจำโรงพยาบาลนั้น ยังมีการค้นพบรูปเคารพอีกแบบหนึ่ง มีลักษณะเป็นรูปเคารพหินทรายทรงเครื่อง สวมกระบังหน้า ประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระหัตถ์ทั้งสองข้างยกขึ้นในระดับพระอุระ อยู่ในท่าทางที่กำลังประคองหม่อนน้ำแบบมีฝาปิด ศาสตราจารย์ ของ บวสเชอเลียเยร์²⁶ ตีความประติมากรรมรูปนี้ว่าน่าจะหมายถึง พระโกษขัยคุรุ โดยได้พบเป็นจำนวนหลายแห่ง อาทิ กู่บ้านเขว้า จังหวัดมหาสารคาม²⁷ (ภาพที่ 182) กู่คันธนาม จังหวัดร้อยเอ็ด (ภาพที่ 181) ปรังค์บ้านปรังค์

²³ ผาสุข อินทรารุช, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, 276.

²⁴ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “เนินทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบาฮานในจังหวัดสุพรรณบุรี,” *เมืองโบราณ* 13,4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2530) : 27-28 (รูปที่ 5).

²⁵ กรมศิลปากร, “รายงานการขุดแต่งเมรุพรหมทัต ตำบลในเมือง อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา,” กองโบราณคดี ฝ่ายควบคุมดูแลรักษาโบราณสถาน หน่วยศิลปากรที่ 6 รายงานฉบับที่ 4 ปีงบประมาณ 2536, 90 (รูปที่ 17-18). (อัคราณา)

²⁶ Jean Boisselier, *Asie du Sud-Est*, Tome I, *Le Cambodge* (Paris : Editions A. et J. Picard, 1966), 301.

²⁷ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, *ตามหาร่องรอยขอมและมอญในมหาสารคาม* (มหาสารคาม : สำนักศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏมหาสารคาม, 2543), 96-97.

จังหวัดนครราชสีมา²⁸ ปราสาทบ้านสมอ จังหวัดศรีสะเกษ²⁹ ซึ่งชิ้นส่วนพระหัตถ์ที่มีท่าทางลักษณะนี้ได้พบในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีด้วย คือที่บริเวณบ้านหนองแจง ตำบลไรรอด อำเภอดอนเจดีย์ (ภาพที่ 180) ควรกล่าวด้วยว่าประติมากรรมที่ทำพระหัตถ์ดังกล่าว นอกเหนือจากประติมากรรมหินทรายแล้ว ยังพบที่ทำจากสำริดด้วย³⁰ (ภาพที่ 183)

6. พระพิมพ์ พระพิมพ์เป็นวัตถุที่สร้างขึ้นเนื่องในพระพุทธศาสนา องค์ประกอบสำคัญที่ใช้ในการทำคือ แม่พิมพ์ ซึ่งเป็นตัวแบบ ส่วนวัสดุที่ใช้ทำนั้นอาจใช้โลหะมาหล่อหรือดินมากดประทับลงในแม่พิมพ์ก็ได้ จากการดำเนินงานทางโบราณคดีทั้งการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานตามแหล่งโบราณคดีในภาคตะวันตกของประเทศไทย ทำให้พบหลักฐานประเภทพระพิมพ์และแม่พิมพ์ โดยมีทั้งวัสดุที่ทำจากดินเผาและโลหะ ซึ่งได้พบหลายรูปแบบ ที่สำคัญมีดังนี้

แบบที่ 1 แบบตรีกาย มีลักษณะพิมพ์ที่แสดงรูปพระพุทธรูปทรงเครื่องประทับนั่ง เรียงกัน 3 องค์ ในท่าขัดสมาธิปางมารวิชัยอยู่ภายในซุ้ม โดยพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ดังกล่าว อาจหมายถึง นิรมานกาย(กายที่บิดเบือนได้) แทนด้วยพระมานุษยพุทธรูปเจ้า ธรรมกาย(พระธรรม) ซึ่งเป็นกายบริสุทธิ์ หมายถึงพระอาทิพุทธรูปเจ้า และสัมโภคกาย(กายที่ตรัสรู้แล้ว) คือพระชยานิพุทธรูปเจ้า³¹ อันเป็นคติของพุทธศาสนานิกายมหายาน พระพิมพ์รูปแบบตรีกายนี้ในบริเวณภาคตะวันตกได้ค้นพบอยู่ที่เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 67), วัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี (ภาพที่ 114) และบริเวณบ้านหนองแจง ตำบลไรรอด อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 208) เป็นต้น

แบบที่ 2 แบบรัตนตรัยมหายาน (ภาพที่ 68) เป็นพิมพ์แสดงภาพพระพุทธรูปนาครปรก อยู่ตรงกลาง ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทางด้านขวา และนางปรัชญาปารมิตาทางด้านซ้าย รูปแบบนี้เป็นที่นิยมมากในศิลปะเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 โดยนอกจากได้ทำเป็นพระพิมพ์แล้ว ยังมีที่เป็นประติมากรรมรูปเคารพที่ทำจากสำริดด้วย

แบบที่ 3 พระพิมพ์รูปแบบนี้ได้มีการแบ่งออกเป็น 2 แฉก คือ แฉกบนแสดงภาพพระพุทธรูปทรงเครื่อง ประทับยืน ทำปางประทานอภัยในพระหัตถ์ขวา เรียงกัน 3 องค์อยู่ภายใน

²⁸ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “อโรคยศาล : ความรู้ทั่วไปและข้อสังเกตเบื้องต้น,” เมืองโบราณ 30, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2547) : 38.

²⁹ กรมศิลปากร, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 พ.ศ. 2503-2504 (พระนคร : กรมศิลปากร, 2510), 35 (รูปที่ 90).

³⁰ Emma C. Bunker, *Adoration and glory : the golden age of Khmer art* (Chicago : Art Media Resources, 2004), 290.

³¹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, *ศิลปะในประเทศไทย*, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538), 19.

ชุ่ม ซึ่งขนานข้างด้วยพระพุทธรูปองค์เล็กๆประทับนั่งขัดสมาธิบนดอกบัว และที่แถวล่างแสดงภาพพระพุทธรูปทรงเครื่องประทับนั่งปางมารวิชัยเรียงกัน 3 องค์อยู่ในชุ่ม โดยมีพระพุทธรูปองค์เล็กประทับนั่งขัดสมาธิบนดอกบัวอยู่ในชุ่ม ขนานข้างเช่นเดียวกับแถวบน พิมพ์แบบนี้ได้พบจากการขุดแต่งบริเวณวัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี (ภาพที่ 115) และพบที่บริเวณบ้านหนองแจง ตำบลไทรไร่ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 204)

แบบที่ 4 เป็นพิมพ์ที่แสดงภาพพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิปางมารวิชัยบนดอกบัวภายในชุ่มอยู่ตรงกลาง แล้วขนานข้างด้วยพระพุทธรูปนาคปรกที่มีขนาดเล็กกว่าพระพุทธรูปองค์ตรงกลาง ซึ่งพระพุทธรูปนาคปรกทั้งสององค์ที่ขนานข้างนั้นทรงประทับนั่งบนดอกบัวที่มีก้าน พิมพ์แบบนี้ได้ค้นพบอยู่หลายแห่ง อาทิ ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 65) เมืองโบราณบ้านหนองแจง จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 203, 209) บริเวณเมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา³² เป็นต้น

แบบที่ 5 พิมพ์รูปพระโพธิสัตว์นางปรัชญาปารมิตา 11 เศียร 22 กร ประทับนั่งขัดสมาธิบนบัลลังก์ พบที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 62)

แบบที่ 6 พระพิมพ์โลหะ มีลักษณะเป็นพิมพ์ทรงสามเหลี่ยมปลายแหลม แสดงภาพพระพุทธรูปทรงเครื่อง ประทับยืนตรง พระหัตถ์ขวายกขึ้นทำปางประทานอภัย ส่วนพระกรซ้ายอยู่แนบกับลำตัว พระพิมพ์แบบนี้สามารถเรียกอีกอย่างหนึ่งได้ว่า พระร่วงรางปืน ซึ่งอาจจัดอยู่ศิลปะเขมร อายุราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 19³³ และได้มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีที่ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมเขมรหลายแห่ง เช่น เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 69) แหล่งโบราณคดีเนินทางพระ จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 171) เป็นต้น

7. ภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับพระวิษณุ (พระนารายณ์) (ภาพที่ 150) พบที่โบราณสถานเนินทางพระ อำเภอสามชูก จังหวัดสุพรรณบุรี มีการค้นพบประติมากรรมปูนปั้นอยู่ชิ้นหนึ่ง แสดงรูปนารายณ์ประทับยืน มี 4 กร ขนานข้างด้วยรูปสตรี 2 คน รูปนารายณ์ที่ประทับยืนอยู่ตรงกลางนั้นยกพระบาทซ้ายขึ้นโดยมีสตรีที่นั่งอยู่ทางด้านนี้รองรับไว้ และที่ด้านขวาของรูปนารายณ์ปรากฏรูปสตรีนั่งชันพระชงฆ์ขาขึ้น แล้วยกมือประสานกันขึ้นที่บริเวณพระอุระ นักวิชาการได้ตีความภาพปูนปั้น

³² กรมศิลปากร, “รายงานการขุดแต่งเมรุพรมหัทธ ตำบลในเมือง อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา,” 101 (รูปที่ 39).

³³ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “เนินทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบายอนในจังหวัดสุพรรณบุรี,” : 30.

ชั้นนี้ว่า³⁴ เป็นภาพเล่าเรื่องในศาสนาฮินดู แสดงภาพพระวิษณุปางวามนาวตาร หรือตรีวิกรม ซึ่งพระองค์อวตารลงมาเป็นพราหมณ์เตี้ยที่ชื่อ “วามนะ” เพื่อปราบยักษ์ตนหนึ่งที่ชื่อ “พลีฤทธิรุต” โดยรูปนุรุษสี่กรประทับยืนยกพระบาทซ้ายในภาพหมายถึงพระวิษณุ (มี 4 กร) ส่วนรูปสตรีที่ขนบข้างนั้นได้ตีความกันว่าองค์เบื้องขวาคงหมายถึงพระลักษมี และสตรีที่อยู่เบื้องซ้ายของพระวิษณุคงเป็นพระภูมิเทวี ในด้านการกำหนดอายุของประติมากรรมปูนปั้นชั้นนี้ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงกล่าวว่า ลักษณะเครื่องทรง (ผ้านุ่ง) ของรูปนุรุษแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะขอมสมัยบาปวนที่ยังคงหลงเหลืออยู่ อันอาจเห็นได้จากชายผ้าขนาดใหญ่ที่ชักออกมาทางด้านพระโสณิ ขวา อย่างไรก็ดี ได้พบว่ามีการทรงรุ่นหลังคือในสมัยบาปวนปรากฏอยู่ด้วย ซึ่งเห็นได้จากชายผ้ารูปสามเหลี่ยมที่ห้อยตกลงมาอยู่ระหว่างพระขงฆ์ ในขณะที่หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ กล่าวว่าลักษณะผ้านุ่งของพระวิษณุนี้เป็นรูปแบบของศิลปะเขมรในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 17 ถึงราวพุทธศตวรรษที่ 18 (นครวัด-บาปวน) นอกจากนี้ยังปรากฏฝีมือช่างท้องถิ่นปะปนในประติมากรรมชิ้นนี้ด้วย เช่น การทำมวยพระเกศาของพระวิษณุให้เป็นรูปทรงกระบอกโดยให้ปลายผายออกเล็กน้อย อันเป็นลักษณะมวยพระเกศาที่นิยมกันในศิลปะเขมรสกุลช่างในประเทศไทย (คล้ายกับประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสลักจากหินทรายสีแดงที่พบจากโบราณสถานเมืองสิงห์ หมายเลข 2 -ผู้เขียน) โดยสรุปแล้ว หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ กำหนดอายุภาพปูนปั้นรูปพระวิษณุปางวามนาวตารที่พบจากโบราณสถานเนินทางพระชั้นนี้ไว้ว่า คงตรงกับศิลปะเขมรแบบบาปวนสกุลช่างในประเทศไทย กล่าวคือได้ปรากฏฝีมือช่างท้องถิ่นเข้ามาปะปนนั่นเอง

8.ประติมากรรมรูปสัตว์ ประติมากรรมรูปสัตว์ที่น่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อทางศาสนาในที่นี้คงได้แก่รูปสัตว์ 2 ชนิด คือ ช้าง และครุฑ

จากการขุดแต่งที่โบราณสถานเนินทางพระ อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี ได้พบชิ้นส่วนประติมากรรมปูนปั้นชิ้นหนึ่งมีลักษณะเป็นรูปช้างสวมกระบังหน้า สันนิษฐานว่าคงเป็นรูปพระคเณศ (ภาพที่ 164) ซึ่งเป็นเทพแห่งอุปสรรคตามคติของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในอินเดีย โดยประติมากรรมปูนปั้นที่เชื่อกันว่าเป็นรูปพระคเณศนี้มีสภาพชำรุด คงเหลืออยู่เฉพาะส่วนเศียรต่อกับ

³⁴ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, “ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ,” ศิลปวัฒนธรรม 2,9 (กรกฎาคม 2524) : 75 ; หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “เนินทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบาปวนในจังหวัดสุพรรณบุรี,” : 28.

พระองค์ท่อนบน สูงประมาณ 38 ซม. มี 2 กร พระหัตถ์ซ้ายได้จับวงไว้ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ กำหนดอายุพระคนศปฐนป็นรูปนี้ไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 18 ในศิลปะเขมรแบบบายน³⁵

นอกจากนี้ยังมีประติมากรรมรูปครุฑที่พบจากแหล่งโบราณคดีเมืองครุฑ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี มีลักษณะเป็นชิ้นส่วนประติมากรรมรูปครุฑทำจากหินทราย อันประกอบด้วยส่วนต่างๆ ได้แก่ ชิ้นส่วนหน้าอก ขา เท้า สะโพก และปีกครุฑ (ภาพที่ 85-91) ซึ่งถ้ารูปครุฑหินทรายนี้อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ น่าจะมีความสูงประมาณ 2.50 เมตร³⁶ นับว่าเป็นขนาดใหญ่มาก แม้ว่าจะไม่พบหลักฐานอย่างอื่น (นอกเหนือจากรูปครุฑหินทรายนี้) ที่มีลักษณะเป็นรูปเคารพซึ่งจะสามารถบ่งบอกให้ทราบถึงคติความเชื่อภายในชุมชนแห่งนี้ได้ แต่ว่าการทำประติมากรรมรูปครุฑที่มีขนาดใหญ่เช่นนี้ อาจมีความเกี่ยวเนื่องกับคติความเชื่อหรือพิธีกรรมบางอย่างก็ได้ โดยรูปครุฑอาจมีความหมายถึงการเป็นผู้พิทักษ์รักษาสถาบัน ซึ่งปรากฏทั้งในคติพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์³⁷ สำหรับชุมชนเมืองครุฑนี้อาจมีความสัมพันธ์กับชุมชนเมืองสิงห์ที่ตั้งอยู่ห่างออกไปอีกไม่ไกลนัก อย่างน้อยชุมชนทั้งสองแห่งดังกล่าวก็เป็นชุมชนที่มีอายุร่วมสมัยกัน เป็นชุมชนที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เช่นเดียวกัน รูปแบบประติมากรรมครุฑหินทรายที่พบจากเมืองครุฑก็แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรแบบบายนในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 18 โดยอาจเทียบได้กับประติมากรรมรูปบุคลลทรงครุฑ (ครุฑทวนหนะ) ที่พบจากปราสาทบันทายฉมาร์³⁸ ในประเทศกัมพูชา เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป สำหรับด้านคติความเชื่อของชุมชนร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรในภาคตะวันตกเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 18 พบว่า พุทธศาสนานิกายมหายานเป็นศาสนาหลักที่ประชากรในช่วงระยะเวลานี้ได้นับถือกัน โดยเป็นการรับแบบอย่างมาจากอาณาจักรกัมพูชาโบราณในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรได้เข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นในประเทศไทยอันมีอยู่เดิมก่อนที่จะอิทธิพลเขมรจะเข้ามา ก่อให้เกิดประติมากรรมบางรูปแบบแตกต่าง

³⁵ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “เนินทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบายนในจังหวัดสุพรรณบุรี,” : 29.

³⁶ สถาพร ขวัญยืน, “รายงานพิเศษ เมืองครุฑ” สารกรมศิลปากร 7, 3 (2537) : 9.

³⁷ ธิดา มิตรกุล, “คติเรื่องครุฑจากศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), 108-111.

³⁸ ดูตัวอย่างประติมากรรมรูปครุฑได้ใน หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม (กรุงเทพฯ : ศูรสภา, 2539), 243.

กันออกไปจากศิลปะเขมรในสกุลช่างราชธานีที่ศูนย์กลางในประเทศกัมพูชา อาทิ ประติมากรรมรูปเคารพสลักจากหินทรายสีแดงที่พบจากโบราณสถานหมายเลข 2 เมืองสิงห์ และที่โบราณสถานเนินทางพระ เป็นต้น ซึ่งได้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลเขมรแบบบายน (ราวพุทธศตวรรษที่ 18) ผสมกับฝีมือช่างพื้นเมือง

คติความเชื่อทางพุทธศาสนานิกายมหายานที่เข้ามามีบทบาทกับชุมชนร่วมวัฒนธรรมเขมรในภาคตะวันตก ที่สำคัญคือ คติรัตนตรัยมหายาน ซึ่งมีรูปแบบการทำรูปเคารพเป็นสามองค์ ได้แก่ พระพุทธรูปนาคปรก พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (แทนความกรุณา) และนางปรัชญาปารมิตา (แทนปัญญา) ดังปรากฏหลักฐานการทำประติมากรรมรูปเคารพทั้งสามองค์ ซึ่งอาจอยู่ในลักษณะที่เป็นรูปเคารพเดี่ยวๆ หรืออยู่ในลักษณะที่เป็นสามองค์เรียงกันในรูปแบบของพระพิมพ์ก็ได้ เช่นที่พบจากปราสาทเมืองสิงห์ เป็นต้น

ในขณะเดียวกันยังพบว่าศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็ได้เข้ามามีบทบาทกับชุมชนเขมรในภาคตะวันตกในช่วงเวลานี้ด้วย ดังปรากฏหลักฐานที่เป็นประติมากรรมปูนปั้นรูปพระวิฆณุปางวามนาถาร (ตรีวิกรม) และรูปพระคเณศ ซึ่งพบจากโบราณสถานเนินทางพระ อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

หลักฐานที่กล่าวมาทั้งหมดในด้านคติความเชื่อนั้น แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานระหว่างคติความเชื่อทางพุทธศาสนามหายาน กับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ในชุมชนโบราณที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 18 ในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย

ด้านสถาปัตยกรรม

สำหรับด้านสถาปัตยกรรมที่พบในชุมชนร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรทางภาคตะวันตก (ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน) ในที่นี้ได้กล่าวถึง 3 ประเด็นย่อยๆ ได้แก่ (1) แผนผังและองค์ประกอบหลักทางสถาปัตยกรรม (2) การวางรากฐานตัวอาคารโบราณสถาน และ (3) วัสดุที่ใช้ในการก่อสร้าง

1. แผนผังและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

กล่าวได้ว่าสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเขมร หรือที่เรียกรวมๆว่า “ปราสาท” นั้น มีลักษณะแผนผังเป็นทรงเรขาคณิตแบบสมมาตร มีพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมสม่ำเสมอ โดยอาจเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสหรือสี่เหลี่ยมผืนผ้า การวางผังกลุ่มอาคารต่างๆ เป็นระเบียบได้สัดส่วน ซึ่งแผนผังโดยทั่วไปของโบราณสถานเขมรมักประกอบด้วยอาคารต่างๆหลายส่วน ได้แก่ กลุ่มปราสาทหรือปรางค์อันเป็นส่วนสำคัญที่สุดที่ตั้งอยู่ใจกลางศาสนสถาน อาจมีเพียงหลังเดียว หรือหลายหลัง (ปรางค์ประธานกับปรางค์บริวาร) เช่น 3 หรือ 5 หลังก็ได้ ส่วนใหญ่มักหันหน้าหรือมีทางเข้าอยู่ทางด้าน

ตะวันออกเสมอ ยกเว้นปราสาทบางแห่งที่หันไปทางทิศอื่นๆ ซึ่งอาจเป็นเรื่องของคติความเชื่อบางอย่างหรือเป็นเหตุผลทางด้านสภาพภูมิศาสตร์ อาทิ ปราสาทนครวัดหันหน้าไปทางทิศตะวันตก ปราสาทพิมายหันหน้าไปทางทิศใต้ และปราสาทเขาพระวิหารที่หันหน้าไปทางทิศเหนือ ในส่วนโครงสร้างและองค์ประกอบของปราสาทหรือปราสาทแต่ละหลัง ประกอบด้วย 3 ส่วนหลักคือ ส่วนฐาน, เรือนธาตุ ภายในเรือนธาตุของปราสาทหรือองค์ปราสาทไว้สำหรับเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพ หรืออาจเป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา การที่จะสามารถทราบได้ว่าโบราณสถานแห่งนั้นสร้างขึ้นตามคติความเชื่อในศาสนาใด สังเกตได้จากรูปเคารพองค์สำคัญที่อยู่ภายในปราสาทนั้นได้ และส่วนยอด โดยทั้ง 3 ส่วนอยู่ในผังที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และมักมีการย่อมุมเสมอ

นอกเหนือจากปราสาทหรือปราสาทอันเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดในสถาปัตยกรรมเขมรแล้ว ยังมีสิ่งก่อสร้างอื่นๆอีก ได้แก่ บรรณาลัย มีลักษณะเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มักหันไปทางทิศตะวันตก หรือหันเข้าหาปราสาทประธาน นอกจากนี้ยังอาจมีปราสาทบริวารอยู่ในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งอาจมีอายุสมัยเดียวกับปราสาทประธานหรือต่างสมัยกันก็ได้ (เช่นที่ปราสาทพิมาย ปราสาทประธานสร้างขึ้นราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ในศิลปะเขมรแบบนครวัด ในขณะที่ปราสาทหินแดงและปราสาทพรหมทัตที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงนั้น สร้างขึ้นราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ตรงกับศิลปะเขมรแบบบาเยน) กลุ่มอาคารทั้งหมดที่กล่าวมานี้ (ปราสาทประธาน ปราสาทบริวาร และบรรณาลัย) มักมีระเบียงคดและกำแพงแก้วล้อมรอบในพื้นที่รูปสี่เหลี่ยม โดยที่กึ่งกลางของระเบียงคดและกำแพงแก้วของแต่ละด้าน (หรืออาจเฉพาะที่ทางเข้าด้านหน้าทิศตะวันออก) ปรากฏการทำโคปุระหรือซุ้มประตูทางเข้า ในบางแห่งอาจมีการทำเพียงกำแพงแก้วล้อมรอบ และมีโคปุระอยู่เฉพาะทางเข้าด้านตะวันออก โดยไม่ปรากฏแนวระเบียงคด อย่างเช่น ศาสนสถานประจำสถานพยาบาล (อโรคยศาล) เป็นต้น อีกทั้งในบริเวณใกล้เคียงกับศาสนสถานยังพบว่า มีการสร้างบาราย (สระน้ำ) เพื่อใช้ในการอุปโภคบริโภคภายในชุมชนในบริเวณศาสนสถานด้วย

อนึ่ง แผนผังของโบราณสถานหรือปราสาทเขมร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยเมืองพระนคร (พุทธศตวรรษที่ 15-18) นั้น อาจแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทใหญ่³⁹ ได้แก่ แผนผังที่ใช้ปราสาทเป็นจุดศูนย์กลาง มักตั้งบนฐานเป็นชั้น (อย่างเช่นปราสาทพนมบาเค็งในประเทศกัมพูชา) กับ แผนผังอาคารที่สร้างขึ้นตามแนวแกนของศาสนสถาน ซึ่งทำเป็นทางเดินยาวๆ มักตั้งอยู่บนเนินเขา (เช่น ปราสาทเขาพระวิหาร)

ในส่วนทางภาคตะวันตกของประเทศไทย โบราณสถานเขมรที่พบส่วนใหญ่อยู่ในสภาพที่พังทลาย (เช่น โบราณจอมปราสาทที่สระโกสินารายณ์, โบราณสถานเนินทางพระ) อัน

³⁹ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ปราสาทหินและทับหลัง (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2542), 103.

เนื่องจากโบราณสถานเหล่านี้มีสภาพชำรุดทรุดโทรม เพราะผ่านกาลเวลามายาวนาน ประกอบกับการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุ จึงเป็นตัวเร่งให้โบราณสถานเสื่อมโทรมมากขึ้น และสาเหตุอีกประเด็นหนึ่งคงเป็นเรื่องเกี่ยวกับวัสดุที่ใช้ด้วย นั่นก็คือ อิฐ ซึ่งมีความคงทนน้อยกว่าศิลาทรายและศิลาแลง นอกจากนี้โบราณสถานบางแห่งยังพบว่ามีสิ่งก่อสร้างในสมัยหลังสร้างทับลงบนโบราณสถานเดิมที่มีลักษณะเป็นแบบเขมร หรืออาจมีการเปลี่ยนแปลง / ต่อเติมจนทำให้โบราณสถานมีรูปทรงผิดไปจากปราสาทแบบเขมรแต่เดิม อย่างไรก็ตาม ในภูมิภาคตะวันตกได้พบโบราณสถานที่มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อยู่แห่งหนึ่งที่มีแผนผังและองค์ประกอบค่อนข้างสมบูรณ์เมื่อเทียบกับแห่งอื่นๆ ซึ่งก็คือที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี โดยมีโบราณสถาน 2 กลุ่มใหญ่ๆ ได้แก่

โบราณสถานเมืองสิงห์หมายเลข 1 (แผนผังที่ 3) มีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมและแผนผังที่เป็นแบบเขมร ก่อด้วยศิลาแลง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ประกอบด้วยอาคารต่างๆ ได้แก่ ปราสาทหรือปราสาทหลังเดียวตรงกลาง มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม โดยมีมุขที่เป็นทางเข้ายื่นออกไปทั้งสี่ทิศ แต่ส่วนยอดของปราสาทได้พังทลายลงมาหมดแล้ว ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน ปรากฏอาคารขนาดเล็กรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่เรียกกันว่า บรรณาลัยอยู่ 1 หลัง ทั้งปราสาทประธานและบรรณาลัยนี้มีระเบียงคดวงล้อมรอบในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยมีโคปุระหรือซุ้มประตูทางเข้าตั้งอยู่ทั้งสี่ด้าน แนวระเบียงคดนี้มีผนังทึบสองด้านซึ่งรองรับส่วนหลังคาที่ก่อด้วยศิลาแลงเรียงซ้อนเหลื่อมกัน (Corbell Arch) และยังพบบารายประดับที่สันหลังคาของระเบียงคดด้วย บนผนังระเบียงคดด้านทิศเหนือมีภาพสลักโคลนเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสีกร ซึ่งเดิมคงมีปูนปั้นพอกทับบนโคลนภาพสลัก เพื่อแสดงรายละเอียดอีกทีหนึ่ง แต่ปัจจุบันปูนปั้นดังกล่าวหลุดร่วงหายไปหมดแล้ว ทางด้านนอกของระเบียงคดและโคปุระทิศตะวันออก ปรากฏลานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสปูพื้นศิลาแลง สิ่งก่อสร้างทั้งหมดดังที่กล่าวไปแล้วนั้นได้มีแนวกำแพงแก้วก่อศิลาแลงล้อมรอบอีกชั้นหนึ่งในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีโคปุระหรือซุ้มประตูทางเข้าตั้งอยู่กึ่งกลางของกำแพงแก้วด้านทิศตะวันออก และที่ด้านนอกกำแพงแก้วด้านทิศตะวันออกนี้ ซึ่งตรงกับโคปุระ ยังมีลานทางเดินรูปกากบาทยื่นออกไป โดยตั้งอยู่ตรงกับประตูของกำแพงเมืองสิงห์

ส่วนโบราณสถานเมืองสิงห์หมายเลข 2 (แผนผังที่ 4) ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือของโบราณสถานหมายเลข 1 โบราณสถานกลุ่มนี้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก สร้างด้วยศิลาแลง ปัจจุบันคงเหลือให้เห็นอยู่เพียงส่วนฐานซึ่งมีขนาดใหญ่ แผนผังและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของโบราณสถานหมายเลข 2 มีลักษณะเช่นเดียวกับโบราณสถานหมายเลข 1 ประกอบด้วย ปราสาทประธานหลังเดียวตั้งอยู่ตรงกลาง โดยมีโคปุระหรือซุ้มประตูทางเข้าตั้งอยู่ทั้งสี่

ด้านของปราสาทประธาน อย่างไรก็ตาม แผนผังของโบราณสถานกลุ่มนี้แสดงให้เห็นว่าได้มีลักษณะบางอย่างที่ผิดไปจากโบราณสถานหมายเลข 1 นั่นก็คือ ไม่ปรากฏการทำระเบียงคดวงล้อมรอบกลุ่มปราสาทประธานอย่างเด่นชัด แม้ว่าได้พบร่องรอยการทำทางเดินหรือแนวระเบียงเพื่อเชื่อมต่อระหว่างปราสาทองค์กลางกับโคปุระทั้งสามด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตก จากลักษณะเช่นนี้อาจทำให้ดูเหมือนว่ามีปราสาทสามองค์ตั้งอยู่เรียงกันในแนวทิศเหนือ-ใต้ กับทั้งที่โคปุระด้านทิศเหนือและทิศใต้ มีร่องรอยการทำทางเดินเป็นแนวยาวต่อไปทางด้านทิศตะวันออกเพื่อไปเชื่อมกับโคปุระด้านนั้น ซึ่งอาจเป็นความพยายามที่จะทำให้เป็นแนวระเบียงคดก็ได้ แต่ว่าร่องรอยที่กล่าวถึงนี้ได้ปรากฏเฉพาะที่ส่วนพื้นเท่านั้น โดยไม่มีการก่อเป็นผนังที่มีหลังคาคลุมขึ้นมา ลักษณะแผนผังดังที่กล่าวมานี้แสดงถึงความไม่สมดุลกันระหว่างอาคารต่างๆ (แม้ว่าได้มีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมแบบเขมรก็ตาม) อาทิ ระหว่างปราสาทประธานกับโคปุระด้านตะวันออกนั้นมีพื้นที่ห่างกันมาก อีกทั้งยังมีแนวไม่ตรงกัน (ปกติแล้วแนวของอาคารต่างๆในแผนผังโบราณสถานเขมรมักตรงกันเสมอ มีผังแบบสมมาตร) ในขณะที่ระหว่างปราสาทประธานกับโคปุระอีกสามด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศใต้ มีระยะที่อยู่ชิดใกล้กันมาก รวมทั้งการขอมุมของอาคารแต่ละหลัง ทั้งปราสาทประธานและโคปุระนั้นก็ไม่เท่ากัน โดยอยู่ในลักษณะที่เอียงกันไปมา

กล่าวโดยสรุป การวางผังของโบราณสถานเมืองสิงห์หมายเลข 2 อาจทำให้เห็นถึงลักษณะฝีมือของช่างที่ทำการก่อสร้างซึ่งคงเป็นแบบพื้นเมือง โดยหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรมนี้ได้สอดคล้องกับการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพหินทรายที่พบจากโบราณสถานหลังเดียวกันนี้ อันแสดงถึงลักษณะพื้นเมืองเช่นกัน

ในเขตอำเภอเมืองราชบุรี ได้ค้นพบร่องรอยหลักฐานวัฒนธรรมเขมรสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ปรากฏอยู่ที่วัดมหาธาตุ (วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ) แม้ว่าโบราณสถานแห่งนี้มีสิ่งก่อสร้างในสมัยหลัง(คือในช่วงอยุธยาตอนต้น) สร้างทับลงบนศาสนสถานเดิมที่เป็นแบบเขมรก็ตาม โดยหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรที่ยังคงปรากฏอยู่คือ แนวกำแพงศิลาแลงที่ล้อมรอบโบราณสถาน บนแนวกำแพงพบร่องรอยการทำรอยบากเป็นแนวยาว เพื่อไว้สำหรับวางแผ่นหินสลักรูปสามเหลี่ยมหรือที่เรียกว่าทับหลังกำแพง ซึ่งที่ตัวทับหลังกำแพงมีการสลักพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบภายในซุ้มเรือนแก้วเรียงติดต่อกันไปตามความยาวของกำแพงศิลาแลง (ภาพที่ 107-108) ลักษณะการทำทับหลังกำแพงเช่นนี้มักพบอยู่ในประเทศกัมพูชาตาม

โบราณสถานที่สร้างขึ้นในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อาทิตยปราสาทบันทายฉนวน⁴⁰ (ภาพที่ 313) ปราสาทพระขรรค์ เมืองพระนคร⁴¹ เป็นต้น อีกทั้งยังพบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ได้แก่ ทับหลังกำแพงจากเนินโคกพระ อำเภอปทุมธานี⁴² (ภาพที่ 314) และปราสาทหินเมืองเก่า อำเภอสูงเนิน⁴³ (ภาพที่ 315) ในเขตจังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

นอกจากนี้จากการขุดแต่งแนวกำแพงแก้วทางด้านตะวันออกของวัดมหาธาตุจังหวัดราชบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2546 ยังได้ค้นพบเสาประดับกรอบประตูสลักจากหินทรายชิ้นหนึ่ง (ภาพที่ 119) อันเป็นชิ้นส่วนประดับสถาปัตยกรรมของโบราณสถานเขมรแบบหนึ่ง

ส่วนโบราณสถานจอมปราสาท ที่ตั้งอยู่ภายในเมืองโบราณสระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี และที่โบราณสถานเนินทางพระ อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี ถึงแม้ว่าโบราณสถานทั้งสองแห่งนี้ปัจจุบันได้อยู่ในสภาพที่พังทลายมาก ซึ่งเหลืออยู่เพียงซากฐานปรักหักพัง ทำให้สันนิษฐานถึงรูปแบบของสถาปัตยกรรมได้ยาก แต่จากการขุดแต่งโบราณสถานจอมปราสาท เมื่อปี พ.ศ. 2509 ทำให้ค้นพบชิ้นส่วนที่มีลักษณะเป็นส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมอยู่หลายชิ้น อาทิ ชิ้นส่วนกรอบประตูหินทรายสีแดง (ภาพที่ 129) แท่งหินทรายสีแดง (ภาพที่ 128) กลิบบนูนไว้ใช้ประดับอยู่ที่ส่วนยอดของปราสาท อันเป็นชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมแบบเขมร ชิ้นส่วนยอดโบราณสถานรูปกลีบบัวเพื่อง่ายต่อการสลักและจากการขุดแต่งโบราณสถานเนินทางพระ เมื่อปี พ.ศ. 2522 ก็ได้มีรายงานการค้นพบกลีบบนูน และส่วนยอดโบราณสถานรูปดอกบัว สำหรับกลีบบนูนที่พบจากโบราณสถานเนินทางพระนี้มีลักษณะเป็นทรงสามเหลี่ยม แกนข้างในทำจากศิลาแลง พอกทับด้วยปูนปั้น มีลวดลายตกแต่งประกอบ (ภาพที่ 162) จากการค้นพบชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมดังที่กล่าวมานี้ในการขุดแต่งโบราณสถานจอมปราสาทและเนินทางพระ ทำให้สามารถสันนิษฐานรูปทรงของโบราณสถานทั้งสองแห่งได้ว่าคงมีลักษณะเป็นปราสาทแบบเขมร

ที่โบราณสถานวัดกำแพงแลง อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี สถาปัตยกรรมมีลักษณะเป็นปราสาทแบบเขมร หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ประกอบด้วยกลุ่มปราสาท 4 หลัง ก่อศิลาแลง โดย

⁴⁰ Philippe Stern, *Les Monuments Khmers du Style du Bayon et Jayavarman VII* (Paris : Presses Universitaires de France, 1965), fig.41.

⁴¹ Ibid, figs.107-108.

⁴² กรมศิลปากร, โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2502, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2522), รูปที่ 12.

⁴³ กรมศิลปากร, “รายงานการขุดแต่งปราสาทหินเมืองเก่า,” ฝ่ายควบคุมดูแลรักษาโบราณสถาน กองโบราณคดี กรมศิลปากร ปีงบประมาณ 2534. (อัคราณา)

เรียงเป็นแถวสาม 1 แถว ตามแนวทิศเหนือ-ใต้ และปราสาทอีกหลังหนึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตก ตรงกับปราสาทประธานหลังกลาง ส่วนทางด้านทิศตะวันออกนั้นมีโคปุระหรือซุ้มประตูทางเข้าก่อด้วยศิลาแลงเช่นกัน ตั้งอยู่ทางด้านหน้าของปราสาทหลังกลางโดยมีแนวตรงกัน กลุ่มอาคารดังที่กล่าวมานี้ (ทั้งปราสาท 4 หลัง และโคปุระ) ได้ปรากฏแนวกำแพงแก้วก่อศิลาแลงวงล้อมรอบไว้ชั้นหนึ่งในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าที่ปราสาทวัดกำแพงแลงนี้ไม่มีการทำแนวระเบียนคดหรือกำแพงชั้นในวงล้อมรอบเชื่อมต่อกับโคปุระทางด้านตะวันออก เหมือนเช่นโบราณสถานเขมรแห่งอื่นๆ (แผนผังที่ 15)

แม้ว่าโบราณสถานวัดกำแพงแลงนี้อาจยังสร้างไม่เสร็จ และก็อาจมีการสร้างเพิ่มเติมในภายหลังซึ่งคงเป็นในช่วงสมัยอยุธยา อย่างไรก็ตาม สิ่งที่สามารถบ่งบอกให้ทราบถึงลักษณะร่วมของศิลปะเขมรแบบบายนในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้นั้น ก็คือการทำหน้าต่างหลอกประดับ โดยที่ช่วงตอนบนเป็นหน้าต่างที่บ่งบอกไม่มีการสลักลวดลายใดๆ ส่วนตอนล่างมีการสลักเป็นลายเสาตุ๊กมะหวด (ภาพที่ 279-280) ลักษณะการทำเช่นนี้อาจเทียบได้กับปราสาทเขมรในประเทศกัมพูชาที่สร้างขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกันโดยทั่วไป อาทิ ปราสาทตาสม⁴⁴ ปราสาทบันทายฉมาร์⁴⁵ (ภาพที่ 316) ปราสาทบันทายเคีย (Banteay Kdei)⁴⁶ เป็นต้น

แนวกำแพงแก้วที่ก่อศิลาแลงซึ่งได้วงล้อมรอบกลุ่มโบราณสถานแห่งนี้ ทางด้านบนของแนวกำแพงดังกล่าว พบการทำรอยบากเป็นร่องในแนวนอนตามความยาวของกำแพง (ภาพที่ 286-287) มีลักษณะคล้ายกับเป็นร่องไว้สำหรับรองรับทับหลังกำแพงหรือแผ่นหินสลักรูปสามเหลี่ยมเรียงติดต่อกัน เหมือนอย่างเช่นที่พบที่แนวกำแพงของวัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี (ภาพที่ 108) แต่ที่โบราณสถานวัดกำแพงแลงนี้ไม่พบหลักฐานที่เป็นทับหลังกำแพงแต่อย่างใด

2. ฐานรากของสถาปัตยกรรมแบบเขมรในภาคตะวันตก

ผลจากการขุดแต่งโบราณสถานแบบเขมรทางภาคตะวันตกที่ผ่านมาพบว่า ก่อนที่จะมีการก่อสร้างอาคารสถาปัตยกรรมนั้น จะต้องมีการเตรียมฐานราก แล้วจึงก่อฐานศิลาแลงและตัวอาคารขึ้นไปเป็นรูปทรง ในการเตรียมฐานรากของโบราณสถานเขมรในภาคตะวันตกนั้น มักมีการปรับพื้นที่ให้ได้ระดับก่อน แล้วใช้วัสดุจำพวกทราย, กรวด, ลูกรัง, เม็ดแลง มาปูพื้นบดอัดจน

⁴⁴ Joan Lebold Cohen, *Angkor; the Monument of the god – kings* (New York : Harry N. Abrams, 1975), plate 95.

⁴⁵ Stern, *Les Monuments Khmers du Style du Bayon et Jayavarman VII*, fig.38.

⁴⁶ Ibid, fig.95.

แน่น จากนั้นจึงก่อศิลาแลงขึ้นมาเป็นฐานอาคาร เพื่อรองรับน้ำหนักของอาคารส่วนบน สุดท้ายจึงก่ออาคารขึ้นมาเป็นรูปทรง

จากการขุดแต่งปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี พบว่าฐานรากของโบราณสถานหมายเลข 1 ที่ชั้นล่างสุดเป็นชั้นกรวดแม่น้ำปนทราย ถัดขึ้นมาเป็นชั้นทรายละเอียด และสุดท้ายกรวดลูกรังอัดแน่น ก่อนที่จะถึงชั้นดินถมซึ่งเป็นชั้นบนสุด ส่วนที่โบราณสถานหมายเลข 2 ฐานรากเป็นชั้นลูกรังบดอัดจนแน่น และฐานรากของโบราณสถานหมายเลข 4 เป็นทรายกับกรวดแม่น้ำอัดแน่น

ส่วนเมืองครุฑ ที่ตั้งอยู่ห่างจากเมืองสิงห์เพียง 5 กิโลเมตรนั้น ภายในเมืองได้พบซากฐานโบราณสถานขนาดเล็กก่อศิลาแลง ซึ่งฐานรากใช้เม็ดแลง เศษหินทรายสีแดง หินจีนกยุง และหินกรวดแม่น้ำ วางบดอัดทับลงบนชั้นหินปูนธรรมชาติก่อนที่จะก่อฐานอาคารศิลาแลงขึ้นไป

เมื่อปี พ.ศ. 2546 มีการดำเนินงานทางโบราณคดีภายในวัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี ซึ่งตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองโบราณราชบุรี อันมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางตัวตามแนวตั้งยาวขนานไปกับลำน้ำแม่กลอง โดยได้ขุดตรวจที่แนวกำแพงแก้วด้านทิศตะวันออกและทิศเหนือของวัด ผลจากการขุดตรวจในชั้นดินที่มีการก่อสร้างโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมร ทำให้ทราบว่า ก่อนที่จะมีการก่อสร้างแนวกำแพงศิลาแลง ได้มีการเตรียมฐานรากโดยการนำเม็ดแลงมาปูพื้นบดอัด ซึ่งเนื่องจากชั้นเม็ดแลงบดอัดนี้จึงใช้เป็นที่สำหรับก่อสร้างศาสนสถานเขมร

โบราณสถานจอมปราสาท ที่ตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางเมืองโบราณสระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี วางฐานรากโดยการนำหินที่หุบแตกและทรายกระทุ้งบดอัดจนแน่น จากนั้นจึงปูพื้นด้วยศิลาแลงทำเป็นฐานอาคาร เพื่อรองรับน้ำหนักอาคารส่วนบน

และที่ปราสาทวัดกำแพงแลง อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี จากการขุดตรวจ เมื่อปี พ.ศ. 2545 ที่บริเวณรอบฐานปรางค์ประธาน และแนวกำแพงแก้ว พบว่าฐานรากของโบราณสถานแห่งนี้หลังจากที่ทำการปรับพื้นที่ให้ได้ระดับแล้ว ได้ใช้หินกรวดปูทับชั้นหนึ่ง จากนั้นจึงใช้ศิลาแลงก่อเป็นฐานสูงประมาณ 80 เซนติเมตร เพื่อไว้สำหรับรองรับน้ำหนักส่วนบนของอาคาร แล้วจึงก่อเป็นรูปทรงของตัวอาคารเรียงขึ้นไป

3. วัสดุที่ใช้ในการก่อสร้าง

วัสดุที่เกี่ยวข้องกับการก่อสร้างสถาปัตยกรรมแบบเขมรในภาคตะวันตกของประเทศไทย มีหลากหลายประเภท ได้แก่

3.1 ศิลาแลง

อาจกล่าวได้ว่าสถาปัตยกรรมเขมรสมัยบาเยน (ราวพุทธศตวรรษที่ 18) ที่พบในประเทศไทยนิยมใช้ศิลาแลงเป็นวัสดุหลักในการก่อสร้าง (ในขณะที่ในประเทศไทยสมัยสุโขทัยนั้นศาสนสถานโดยทั่วไปยังคงนิยมใช้ศิลาทราย) โบราณสถานเขมรในภาคตะวันตกของไทยมักใช้ศิลาแลงเป็นวัสดุในการทำฐานของตัวอาคาร หรืออาจก่อเป็นอาคารต่างๆ ได้แก่ ปราสาท บรรณาลัย โคปุระ ระเบียงคด และกำแพงแก้ว (เช่นที่ปราสาทเมืองสิงห์ ปราสาทวัดกำแพงแลง) นอกจากนี้ยังมีการนำดินลูกรังหรือเม็ดแลงมาใช้ในการเตรียมฐานราก (บดอัดทำเป็นฐานรากก่อนที่จะก่อเป็นฐานศิลาแลงขึ้นรองรับตัวอาคาร) อีกทั้งยังมีการใช้เป็นโคลนหรือทำเป็นแกนในของประติมากรรมปูนปั้น เช่น ภาพสลักอวโลกิเตศวรลีลาศที่ผนังระเบียงคดด้านทิศเหนือของปราสาทเมืองสิงห์หมายเลข 1 (ภาพที่ 11) และโคลนพระพุทธรูปนาคปรกที่พบจากบ้านหนองแวง จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 186) เป็นต้น รวมทั้งยังใช้เป็นส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมในบางส่วน อาทิ กลีบขนุนปรางค์ เช่นที่พบจากเมืองสิงห์ (ภาพที่ 50) และโบราณสถานเนินทางพระ (ภาพที่ 162)

โดยธรรมชาติของศิลาแลงนั้น มีลักษณะเป็นดินชนิดหนึ่งที่มีสีแดงปนน้ำตาล มีแร่เหล็กเป็นส่วนประกอบสูง มักเกิดในระดับที่ไม่ลึกจากผิวดินมากนัก ตอนอยู่ใต้ดินมีลักษณะอ่อนนุ่ม คล้ายดินเหนียว แต่เมื่อพ่นขึ้นมาอยู่บนดินได้ทำปฏิกิริยากับอากาศ จะทำให้มีความแข็งตัวพอที่จะสามารถใช้เป็นวัสดุในการก่อสร้างได้ ในเนื้อศิลาแลงมีองค์ประกอบทางเคมีที่สำคัญ คือ เหล็ก ออกไซด์, อลูมิเนียมออกไซด์ และซิลิกาออกไซด์ อย่างไรก็ตาม องค์ประกอบเหล่านี้ได้ขึ้นอยู่กับสภาพภูมิศาสตร์ในแต่ละแหล่งด้วย ซึ่งย่อมที่จะมีส่วนประกอบต่างๆ ไม่เท่ากัน บริเวณที่เกิดศิลาแลงมักเกิดขึ้นในเขตร้อนชื้นใกล้เส้นศูนย์สูตร โดยต้องมีฤดูฝนกับฤดูแล้งสลับกัน และพื้นที่ที่เกิดมักมีความลาดชันน้อย (เช่นที่ราบเชิงเขา) หรือไม่มีความลาดชันเลย ส่วนกระบวนการเกิดนั้นได้เกิดจากการเปลี่ยนแปลงผุพังของหิน ซึ่งมักมีเนื้อหินค่อนข้างโปรง น้ำสามารถซึมผ่านได้ มีปริมาตรประกอบของแร่เหล็กและอลูมิเนียมที่มากพอ ต้องมีการขังของน้ำใต้ดินอยู่ระยะเวลาหนึ่ง จากนั้นจึงค่อยๆ แห้งไป (สภาพในดินต้องมีความชื้น-แห้งสลับกันไป) และต้องใช้เวลาในการเกิดเป็นระยะเวลาอันยาวนาน ดินบริเวณที่เกิดศิลาแลงนั้นมักมีธาตุอาหารต่ำ (Low Humus) เพาะปลูกพืชไม่ค่อยได้ผลผลิตมากนัก⁴⁷ ในส่วนของประเทศไทยนั้น ศิลาแลงมักเกิดขึ้นในบริเวณที่เป็นเขต

⁴⁷ คุราชตะเอียดเพิ่มเติมได้ใน วัฒนชัย บุญเกียรติ และวิศิษฐ์ ศรีพัฒนาวัฒน์, “ศิลาแลง,” ใน รายงานการประชุมหมืองแร่ครั้งที่ 6 ประจำปี พ.ศ. 2509 ว่าด้วยแหล่งแร่โลหะในประเทศไทย, จัดโดยกรมทรัพยากรธรณี กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ สมาคมอุตสาหกรรมเหมืองแร่แห่งประเทศไทย ณ หอประชุมดิโลกราช จังหวัดเชียงใหม่ ระหว่างวันที่ 22-27 กุมภาพันธ์ 2509, 54-60. (อัคราณา) และ สีน สีนสกุล, ศิลาแลง (Laterite) [Online], accessed 17 กุมภาพันธ์ 2549. Available from http://www.ipst.ac.th/science/know_07.shtml

เงาฝนหรืออับฝน อันเป็นพื้นที่ที่อยู่ใกล้ภูเขา มีสภาพภูมิอากาศค่อนข้างร้อนและแห้งแล้ง ซึ่งในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทยได้ค้นพบแหล่งศิลาแลงแล้วในเขตจังหวัดกาญจนบุรีที่บริเวณบ้านท่ากิเลน โดยอยู่ห่างจากปราสาทเมืองสิงห์ไปทางทิศตะวันออกอีกไม่กี่กิโลเมตร⁴⁸

อย่างไรก็ตาม โบราณสถานในภาคตะวันตกของไทยที่มีการใช้ศิลาแลงเป็นวัสดุในการก่อสร้างนั้น ไม่ได้มีเฉพาะแต่ในวัฒนธรรมเขมรเท่านั้น แต่ก่อนหน้านี้คือในสมัยทวารวดีก็ปรากฏการใช้ศิลาแลงเป็นวัสดุในการก่อสร้างแล้ว เช่น โบราณสถานคอกช้างดินที่เมืองอู่ทอง⁴⁹ เป็นต้น

3.2 ดินเผา

ในที่นี้สามารถจำแนกวัสดุอันเกี่ยวข้องกับการก่อสร้างสถาปัตยกรรมที่ทำมาจากดินเผาได้เป็น 3 ชนิด ได้แก่

3.2.1 อิฐ

แม้ว่าศิลาแลงเป็นวัสดุหลักในการก่อสร้างโบราณสถานแบบเขมรในภาคตะวันตกของประเทศไทยดังที่กล่าวมาแล้ว เช่น ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี และปราสาทวัดกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี แต่จากการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมาในโบราณสถานภาคตะวันตก พบว่ามีการใช้อิฐเป็นวัสดุในการก่อสร้างด้วย ได้แก่ โบราณสถานเมืองสิงห์หมายเลข 3, โบราณสถานเนินทางพระ และโบราณสถานจอมปราสาทที่สระโกสินารายณ์ ขนาดของอิฐที่พบจากโบราณสถานเนินทางพระ และที่สระโกสินารายณ์ ก่อนข้างมีขนาดใหญ่ โดยเฉพาะอิฐจากโบราณสถานจอมปราสาทที่สระโกสินารายณ์นั้น ยาวประมาณ 35 เซนติเมตร กว้างประมาณ 18 เซนติเมตร และหนาราว 8 เซนติเมตร อีกทั้งในบางก้อนยังพบร่องรอยของเกลบปะปนด้วย ซึ่งคล้ายกับอิฐในสมัยทวารวดี ส่วนอิฐที่พบจากโบราณสถานหมายเลข 3 ภายในเมืองสิงห์ มีขนาดเล็กกว่าอิฐที่พบจากสระโกสินารายณ์ประมาณเท่าตัว คือ มีความยาวประมาณ 18 เซนติเมตร กว้าง 9 เซนติเมตร และหนาราว 6.4 เซนติเมตร⁵⁰

การพบอิฐที่มีลักษณะคล้ายกับอิฐสมัยทวารวดีในบริเวณโบราณสถานร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรในภาคตะวันตกนั้น อาจแสดงให้เห็นถึงความเป็นท้องถิ่นผสมผสานกับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรที่รับแบบอย่างมาจากในประเทศกัมพูชา สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ราวพุทธ

⁴⁸ กรมศิลปากร, เอกสารทางวิชาการเรื่องปราสาทเมืองสิงห์ (กรุงเทพฯ : สมาพันธ์, 2531. เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 7/2530), 216.

⁴⁹ สมศักดิ์ รัตนกุล, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (พระนคร : ศิวพร, 2509. กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 พฤษภาคม พ.ศ.2509), 25.

⁵⁰ กรมศิลปากร, เอกสารทางวิชาการเรื่องปราสาทเมืองสิงห์, 216.

ศตวรรษที่ 18) โดยก่อนที่อิทธิพลเขมรจะเข้ามาในพื้นที่ภาคกลางและภาคตะวันตกของไทยนั้น ก็พบว่าได้มีชุมชนสมัยทวารวดีอยู่อาศัยมาก่อน และชุมชนขนาดใหญ่ในสมัยทวารวดีก็มักพบในพื้นที่นี้ (เช่น เมืองอู่ทอง เมืองนครชัยศรี เมืองคูบัว เป็นต้น) ซึ่งความเป็นสกุลช่างท้องถิ่นในโบราณสถานแบบเขมรในไทย อาจสังเกตได้จากลวดลายปูนปั้นประดับบนโบราณสถานที่มีลักษณะเป็นพื้นเมืองอันใกล้เคียงลวดลายปูนปั้นในสมัยทวารวดี (นอกเหนือจากที่มีการใช้อิฐขนาดใหญ่) ในขณะที่รูปแบบและแผนผังของโบราณสถานมีลักษณะที่แสดงถึงอิทธิพลเขมร กล่าวคือ ลักษณะตัวโครงสร้าง/องค์ประกอบ/แผนผังของโบราณสถานเป็นอิทธิพลเขมร แต่ลวดลายปูนปั้น อันถือเป็นการประดับตกแต่งในรายละเอียดมีลักษณะเป็นแบบพื้นเมือง อีกทั้งศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชามักไม่ค่อยนิยมทำลวดลายปูนปั้น (โบราณสถานเขมรในกัมพูชาที่มีการใช้ปูนปั้นประดับบนสถาปัตยกรรมที่ก่อด้วยอิฐได้พบในช่วงสมัยก่อนเมืองพระนคร และช่วงต้นๆของสมัยเมืองพระนคร เช่นที่ปราสาทพระโค แต่หลังจากนี้ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 มักนิยมแกะสลักลวดลายลงบนหินทราย เนื่องจากได้นิยมใช้หินทรายเป็นวัสดุในการก่อสร้าง) แต่กลับนิยมการแกะสลักจากหินมากกว่า ซึ่งแตกต่างกับโบราณสถานที่มีอิทธิพลเขมรในบริเวณภาคกลางและภาคตะวันตกของไทยที่นิยมทำลวดลายปูนปั้นอย่างมาก รวมทั้งในวัฒนธรรมทวารวดีด้วย สิ่งเหล่านี้จึงน่าจะเป็นสิ่งที่โบราณสถานเขมรในไทยมีความแตกต่างจากวัฒนธรรมเขมรในประเทศกัมพูชา

3.2.2 กระเบื้อง

กระเบื้องใช้สำหรับมุงหลังคาอาคารโบราณสถาน ซึ่งที่มีการค้นพบตามโบราณสถานแบบเขมรทางภาคตะวันตกของไทย (เช่น ปราสาทเมืองสิงห์ วัดมหาธาตุราชบุรี และโบราณสถานสระโกสินารายณ์) นั้นได้ทำจากดินเผา และไม่มีการเคลือบ

กระเบื้องมุงหลังคา หรือที่เรียกว่า กระเบื้องกาบกล้วย ที่พบมีอยู่ 2 แบบคือ **กระเบื้องตัวผู้** มีลักษณะเป็นทรงกระบอกผ่าซีก ปลายด้านหนึ่งบานออกเล็กน้อยมีส่วนของขาหรือปุ่มยึดเกาะซึ่งยื่นออกมาจากด้านใน โดยอาจจะมีการยื่นออกมาตรงบริเวณส่วนกลางของกระเบื้อง และอีกแบบหนึ่งคือ **กระเบื้องตัวเมีย** มีลักษณะเป็นกระเบื้องโค้งค่อนข้างแบนกว่ากระเบื้องตัวผู้ โดยมีส่วนของขาหรือปุ่มยื่นออกมาเล็กน้อยที่ด้านนอกบริเวณส่วนกลางของกระเบื้อง นอกจากนี้ยังพบ **กระเบื้องเชิงชายด้วย**

สำหรับการใช้งานของกระเบื้องเหล่านี้ จะต้องมีการประกอบเข้าด้วยกัน โดยใช้กระเบื้องกาบกล้วยทั้งสองชนิด คือกระเบื้องตัวผู้และตัวเมียมุงสลับกัน กระเบื้องตัวเมียจะต้องวางหงายโค้งขึ้น ส่วนกระเบื้องตัวผู้จะต้องวางคว่ำลงโดยต้องครอบลงไประหว่างกระเบื้องตัวเมีย 2 ตัว ในแต่ละแถวนั้นกระเบื้องทั้ง 2 ชนิดนี้จะต่อตรงกันลงมา และในส่วนของกระเบื้องเชิงชายจะเป็น

ส่วนประดับอยู่ที่ชายหลังคา โดยที่ส่วนกรอบด้านหลังของกระเบื้องเชิงชายจะครอบต่อมาจากกระเบื้องตัวผู้ และจะต่อเนื่องกันเป็นระยะๆ ตลอดแนวของชายหลังคา

3.2.3 บราลี

บราลีเป็นชิ้นส่วนประดับสถาปัตยกรรมรูปแบบหนึ่ง ซึ่งที่พบตามโบราณสถานในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรทางภาคตะวันตก (เช่นที่เมืองสิงห์ และสระโกสินารายณ์) ทำจากดินเผาไม่เคลือบ (ในขณะที่บราลีที่พบในประเทศกัมพูชามักทำจากหินทราย) มีรูปทรงคล้ายดอกบัวตูม ใช้สำหรับประดับที่ส่วนยอดหรือสันหลังคาของโบราณสถาน

3.3 ไม้

ไม้ น่าจะเป็นวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างโบราณสถานประเภทหนึ่ง เนื่องจากไม้เป็นวัสดุที่หาง่ายในท้องถิ่น และการนำมาใช้ก็ไม่ยุ่งยากเท่ากับวัสดุชนิดอื่น (เช่นหินทรายหรือปูนปั้น) แต่ข้อจำกัดของไม้ก็คือ มีอายุการใช้งานสั้น และเป็นวัสดุที่เสื่อมสลายได้ง่าย โดยเฉพาะในเขตร้อนชื้นอย่างในประเทศไทย ดังนั้นจากการขุดแต่งโบราณสถานแบบเขมรในภาคตะวันตกจึงไม่มีรายงานการค้นพบโบราณวัตถุที่ทำจากไม้ อย่างไรก็ตาม จากการที่มีการพบโบราณวัตถุประเภทกระเบื้องมุงหลังคาดินเผา (ดังที่กล่าวไปแล้ว) ทำให้เชื่อได้ว่าคงมีการใช้ไม้เป็นวัสดุประกอบในการก่อสร้างสถาปัตยกรรมด้วยเช่นกัน โดยอาจใช้ไม้ทำเป็นเครื่องบน หรือโครงภายใน ตลอดจนฝ้าเพดานของอาคารโบราณสถานที่มีการมุงหลังด้วยกระเบื้องดินเผา

3.4 ปูนปั้น

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีตามโบราณสถานหลายๆ แห่งในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย ทำให้พบร่องรอยทั้งปูนฉาบบนตัวโบราณสถานและโบราณวัตถุประเภทปูนปั้นจำนวนมาก (เช่น ปราสาทเมืองสิงห์ โบราณสถานเมืองครุฑ โบราณสถานที่สระโกสินารายณ์ โบราณสถานเนินทางพระ เป็นต้น) วิธีการทำปูนในสมัยโบราณ หรือที่เรียกว่า “ปูนหมัก ปูนดำ” นั้น อาจทำได้โดยใช้วัสดุที่มีสารประกอบแคลเซียมคาร์บอเนต เช่นพวกหินปูน หรือเปลือกหอยเผาแล้วบดผสมกับกาวหนังสัตว์หรือส่วนผสมที่มีความข้นเหนียว และอาจคลุกเคล้ากับน้ำอ้อยเพื่อช่วยให้ปูนแห้งตัวช้า ง่ายแก่การปั้นแต่ง

ปูนปั้นมักนิยมพอกทับบนสถาปัตยกรรมที่ก่อด้วยอิฐ (เช่นในสมัยทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร) หรือพอกทับบนสถาปัตยกรรมที่ก่อด้วยศิลาแลง หรือโคลนประติมากรรมที่เป็นศิลาแลง เพื่อตกแต่งลวดลายทำรายละเอียด

ลวดลายปูนปั้นที่พบจากโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรทางภาคตะวันตก สามารถแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ ปูนปั้นรูปบุคคล, รูปสัตว์ และลวดลายพันธุ์พฤกษา ซึ่งประติมากรรมปูน

ปูนที่พบเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะฝีมือช่างพื้นเมือง ผสมผสานเข้ากับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรแบบบายน สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ราวพุทธศตวรรษที่ 18) เป็นต้นว่าปูนปั้นรูปหน้าบุคคลคล้ายอสูร ได้พบทั้งที่โบราณสถานเนินทางพระ (ภาพที่ 157-158) โบราณสถานที่สระโกสินารายณ์ (ภาพที่ 136) หรือปูนปั้นที่พบจากนครปฐม (ภาพที่ 267) โดยอาจเทียบได้กับใบหน้าของอสูรที่กำลังยุคนาคที่ประตูประราชวังหลวง ประเทศกัมพูชา หรือชิ้นส่วนปูนปั้นท่อนล่างของสตรีที่พบจากโบราณสถานเนินทางพระ (ภาพที่ 160) ลักษณะเครื่องแต่งกายซึ่งก็คือผ้าถุงนั้นได้คล้ายกับเครื่องแต่งกายของเทพธิดาบนภาพสลักในช่วงสมัยนครวัด-บายน หรือแม้กระทั่งรูปใบหน้าบุคคลปูนปั้นหันศีรษะด้านข้างเกล้าผมมวย ที่พบจากโบราณสถานเนินทางพระ (ภาพที่ 155) ก็อาจเทียบได้กับภาพสลักบนผนังที่ปราสาทบายน ในประเทศกัมพูชา เป็นต้น

นอกจากนี้ในการทำปูนปั้นเป็นลวดลายเครื่องประดับนั้นได้เป็นที่นิยมในศิลปะทวารวดี โดยมักพบการทำลวดลายปูนปั้น (หรือดินเผา) ประดับบนโบราณสถานที่ก่อด้วยอิฐ ในขณะที่ศิลปะเขมรนั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่ามักนิยมแกะสลักลวดลายลงบนหินทรายมากกว่า อย่างไรก็ตามการทำลวดลายปูนปั้นประดับบนโบราณสถานเขมรในประเทศกัมพูชานั้นได้เริ่มมีการทำมาตั้งแต่ในช่วงสมัยก่อนเมืองพระนคร โดยทำลวดลายปูนปั้นประดับโบราณสถานที่ก่อด้วยอิฐ เช่น ปราสาทสมโบร์ไพรกุก และในช่วงต้นๆของสมัยเมืองพระนคร ก็พบว่ายังคงมีการทำปูนปั้นประดับบนโบราณสถานที่เป็นอิฐอยู่บ้าง เช่นที่ปราสาทพระโค ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 15 แต่หลังจากนี้เป็นต้นไปก็อยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 นิยมใช้หินทรายเป็นวัสดุในการก่อสร้าง เพราะฉะนั้นจึงทำให้มีการแกะสลักลวดลายลงบนหินทรายแทนการใช้ปูนปั้นประดับโบราณสถาน จนกระทั่งถึงช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 โบราณสถานร่วมแบบเขมรสมัยบายนที่พบในประเทศไทย นิยมใช้ศิลาแลงเป็นวัสดุในการก่อสร้าง และใช้ปูนปั้นพอกทับทำเป็นลวดลาย ในขณะที่โบราณสถานเขมรสมัยบายนที่สำคัญในประเทศกัมพูชา ยังคงใช้ศิลาทรายเป็นวัสดุหลักเช่นเดิม แต่ในส่วนของปูนฉาบนั้น พบว่าได้มีการทำมาตลอดเวลา แม้โบราณสถานจะเป็นหินก็ตาม

จากที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลเขมรได้เข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมทวารวดี อันเป็นวัฒนธรรมท้องถิ่นดั้งเดิมในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยที่ยังคงปรากฏอยู่ต่อมาในช่วงระยะเวลาที่วัฒนธรรมเขมรโบราณได้แพร่กระจายเข้ามา

3.5 หินทราย

หลักฐานทางโบราณคดีที่ทำจากหินทรายที่พบในชุมชนเขมรโบราณทางภาคตะวันตกนั้น ได้พบเป็นจำนวนไม่มากนักเมื่อเทียบกับหลักฐานที่เป็นศิลาแลง อิฐ และปูนปั้น ซึ่งโบราณวัตถุหินทรายที่พบทางภาคตะวันตก สามารถแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มหินทรายสีเทา มีเนื้อค่อนข้างละเอียด และกลุ่มหินทรายสีแดง คุณภาพเนื้อหินไม่ค่อยดี ค่อนข้างหยาบ โบราณวัตถุที่ทำ

จากหินทรายในชุมชนเขมรทางภาคตะวันตก มักทำจากหินทรายสีแดงโดยส่วนใหญ่ ซึ่งมีทั้งชิ้นส่วนที่เป็นองค์ประกอบของสถาปัตยกรรม ประติมากรรมต่างๆ และเครื่องมือเครื่องใช้

โบราณวัตถุที่มีลักษณะเป็นชิ้นส่วนประกอบสถาปัตยกรรม ได้แก่ ส่วนยอดโบราณสถานประเภทปราสาท (ทำจากหินทรายสีแดง) ที่พบจากปราสาทเมืองสิงห์ (ภาพที่ 47) ชิ้นส่วนกรอบประตูหินทรายสีแดงจากโบราณสถานจอมปราสาทที่สระโกสินารายณ์ (ภาพที่ 129) ทับหลังกำแพงสลักจากหินทรายสีชมพู (ภาพที่ 107) และเสาประดับกรอบประตูที่ขุดพบจากวัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี (ภาพที่ 119) เป็นต้น

ส่วนหลักฐานทางด้านประติมากรรมหินทรายที่พบนั้น มีอยู่ 2 กลุ่ม ได้แก่ (1) ประติมากรรมที่สลักจากหินทรายสีเทา มีเนื้อค่อนข้างละเอียด เช่นประติมากรรมรูปเคารพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีแปดกร และอวโลกิเตศวรสี่กร รวมทั้งรูปนางปรัชญาปารมิตา ที่พบจากโบราณสถานเมืองสิงห์ หมายเลข 1 (ภาพที่ 14-16, 23) พระพักตร์ของประติมากรรมกลุ่มนี้แสดงถึงลักษณะของศิลปะเขมรมัยบาเยน (ราวพุทธศตวรรษที่ 18) อย่างแท้จริง และ (2) กลุ่มประติมากรรมที่สลักจากหินทรายสีแดง กลุ่มนี้ได้แก่ ประติมากรรมรูปเคารพที่พบจากโบราณสถานเมืองสิงห์ หมายเลข 2 ทั้งพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร และนางปรัชญาปารมิตา (ภาพที่ 17-22, 24) อีกทั้งยังมีชิ้นส่วนประติมากรรมรูปใบหน้าบุคคลขนาดใหญ่ทำจากหินทรายสีแดง มีร่องรอยปูนพอกทับ พบที่โบราณสถานเมืองสิงห์ หมายเลข 2 เช่นกัน (ภาพที่ 35-36) นอกจากนี้ยังมีแท่นฐานประติมากรรมรูปเคารพที่ทำจากหินทรายด้วย รวมทั้งประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กรจากโบราณสถานเนินทางพระ จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 147) รูปครุฑยุคแรกทำจากหินทรายสีแดงจากวัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี (ภาพที่ 110) และชิ้นส่วนรูปครุฑหินทรายขนาดใหญ่ที่พบจากโบราณสถานเมืองครุฑ (ภาพที่ 85-91) เป็นต้น

และอีกกลุ่มที่มีลักษณะเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ทำจากหินทราย ก็อย่างเช่น หินบดและแท่น เป็นต้น

จากหลักฐานที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าโบราณวัตถุที่พบในชุมชนแบบเขมรทางภาคตะวันตก ทั้งที่เป็นชิ้นส่วนประกอบสถาปัตยกรรม และประติมากรรมรูปเคารพ ส่วนใหญ่สลักจากหินทรายสีแดง ซึ่งในด้านรูปแบบ ลักษณะฝีมือ หรือความประณีตในการทำนั้น พบว่ากลุ่มนี้มีความประณีตน้อยกว่า หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ หยาดกว่า กลุ่มที่สลักจากหินทรายสีเทาที่มีเนื้อหินค่อนข้างละเอียดที่พบจากโบราณสถานเมืองสิงห์หมายเลข 1 ดังที่กล่าวมาแล้ว อันอาจแสดงถึงลักษณะฝีมือของช่างที่สลักกลุ่มประติมากรรมหินทรายสีแดงซึ่งคงเป็นกลุ่มคนท้องถิ่นในบริเวณนี้ ซึ่งเป็นฝีมือที่แตกต่างจากกลุ่มประติมากรรมหินทรายสีเทา โดยที่กลุ่มหลังนี้คงเป็นประติมากรรมที่อาจถูกส่งเข้ามาจากศูนย์กลางในประเทศกัมพูชาก็ได้ เพราะฉะนั้น ถ้ากลุ่มโบราณวัตถุที่ทำจากหิน

ทรายสีแดงถูกทำขึ้นโดยคนท้องถิ่นแล้ว แสดงว่าน่าจะต้องมีแหล่งวัตถุดิบหรือแหล่งทรัพยากร นั่นก็คือ หินทรายสีแดง อยู่ในบริเวณภูมิภาคตะวันตกของไทยนี้ด้วย ซึ่งจากการขุดค้นทางโบราณคดี ในบริเวณเมืองสิงห์ เมื่อปี พ.ศ. 2543 ทำให้พบชิ้นส่วนโคลนหินทราย (ภาพที่ 75) และสะเก็ดหินทรายจำนวนมาก (ภาพที่ 76) แสดงว่าต้องมีกิจกรรมอันเกี่ยวกับการสลักหินทรายขึ้นในบริเวณนั้น และตัววัตถุดิบที่ใช้ก็น่าที่จะได้มาจากบริเวณใกล้เคียงกันด้วย

จากหลักฐานทางด้านธรณีวิทยาพบว่า ในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย บริเวณจังหวัดกาญจนบุรี และราชบุรี มีแหล่งหินทรายอยู่ด้วย ลักษณะเป็นกลุ่มหินราชบุรีหรือกลุ่มหินไทรโยค มีอายุอยู่ในช่วงยุคเพอร์เมียน (ช่วงตอนปลายของมหายุคพาลีโอโซอิก) ซึ่งได้เกิดแทรกอยู่กับชั้นหินดินดานหรือชั้นหินปูน กลุ่มหินทรายเหล่านี้ได้พบอยู่บริเวณอำเภอไทรโยค อำเภอเมือง ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี เรื่อยไปจนถึงอำเภोजอมบึง อำเภอเมือง อำเภอปากท่อ ของจังหวัดราชบุรี ซึ่งมีกลุ่มหินทรายสีแดงอยู่ด้วย⁵¹

3.6 เครื่องมือเหล็ก คูรายละเอียดจากหัวข้อรูปแบบเครื่องมือเครื่องใช้เครื่องประดับ ในประเภทโลหะ

ด้านรูปแบบเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับ

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมาทั้งการสำรวจและขุดค้นในบริเวณชุมชนที่มีอายุร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย (ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน) ทำให้พบเครื่องมือเครื่องใช้รวมถึงเครื่องประดับภายในชุมชนเหล่านั้นหลากหลายประเภท มีทั้งที่ทำจากหิน โลหะ และดินเผา ที่สำคัญมีดังนี้

1.ประเภทหิน ได้แก่

- ขวานหินขัด พบจากการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ บริเวณด้านตะวันออกของปราสาทประธาน มีลักษณะเป็นขวานหินขัดที่ไม่มีบ่า รูปด้านตัดเป็นรูปสามเหลี่ยม ผิวด้านนอกขัดเรียบ ไม่มีบ่า เป็นที่ทราบกันว่าเครื่องมือหินขัดเป็นวัฒนธรรมที่เริ่มใช้กันมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่ แต่ก็ไม่จำเป็นที่จะมีการใช้กันเพียงเฉพาะสมัยก่อนประวัติศาสตร์เท่านั้น ซึ่งหมายความว่ารูปแบบเครื่องมือชนิดนี้อาจมีการใช้ในสมัยต่อมา

⁵¹ คูรายละเอียดใน กรมทรัพยากรธรณี, ธรณีวิทยาประเทศไทย (กรุงเทพฯ: กรมทรัพยากรธรณี กระทรวงอุตสาหกรรม, 2544. จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542), 133-134 ; นิคม จึงอยู่สุข, “ธรณีวิทยาราชบุรี,” ใน ราชบุรี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2534. จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี 14 ตุลาคม 2534), 39.

ในช่วงยุคสมัยประวัติศาสตร์ด้วย โดยอาจมีหน้าที่การใช้งานเฉพาะอย่าง ไม่ได้ใช้ทั่วไปอย่างในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในกรณีของปราสาทเมืองสิงห์ที่มีการพบขวานหินขัดในขณะขุดแต่งบริเวณปรางค์ประธานนั้น ในแง่ของประโยชน์ใช้สอยแล้ว อาจเกี่ยวข้องกับการก่อสร้างศาสนสถานก็ได้

- แท่นหินทรายรูปกลม พบ 1 ชิ้นที่บริเวณปราสาทเมืองสิงห์ มีลักษณะเป็นแท่นรูปกลมทำจากหินทราย มี 3 ขา ที่ขอบด้านข้างสลักเป็นลายขีดสลับลายกากบาท ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 23 เซนติเมตร สูง 6.8 เซนติเมตร ในขณะนี้ยังไม่ทราบหน้าที่การใช้งานว่าทำขึ้นเพื่อจุดประสงค์ใด

- หินบดและแท่น กงไว้ใช้สำหรับบดเมล็ดพืชที่มีเปลือกแข็ง ประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ตัวแท่นรองรับ กับลูกกลิ้งที่ใช้ในการบด โดยแท่นที่รองรับลูกกลิ้งในเวลานั้น มีทั้งที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า และรูปกลม ซึ่งในชุมชนร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรทางภาคตะวันตก ได้มีการค้นพบอยู่ที่เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี และเมืองโบราณบ้านหนองแวง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้น ควรกล่าวด้วยว่า หินบดและแท่นนี้เป็นรูปแบบเครื่องมือเครื่องใช้ทั่วไปที่พบอยู่ตามชุมชนในสมัยทวารวดีด้วย

- สะเก็ดหิน และชิ้นส่วนโคลนหินทราย ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณเมืองสิงห์ เมื่อปี พ.ศ. 2543 ผลจากการขุดค้น ณ ขณะนี้ ทำให้ทราบเพียงว่าในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทยโดยเฉพาะที่ชุมชนโบราณเมืองสิงห์ มีแหล่งศักดิ์หรือกระเทาะหินเพื่อที่จะให้ออกมาเป็นชิ้นงาน เพราะว่าพบสะเก็ดหินทรายเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม จากผลการขุดค้น ก็ยังไม่สามารถทราบได้ว่าชิ้นงานที่ทำออกมานั้นจะมีรูปร่างหน้าตาเป็นอย่างไร ทำขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ใด หรือมีประโยชน์ใช้สอยอย่างไร (อาจจะประติมากรรมรูปเคารพ ประติมากรรมประดับสถาปัตยกรรม หรือเครื่องมือเครื่องใช้) แม้ว่าได้มีการพบโคลนหินทราย แต่ก็ยังไม่สามารถที่จะตอบคำถามได้ว่าโคลนชิ้นนั้นเป็นโคลนของอะไร โดยที่โคลนนี้อาจเป็นเพียงชิ้นส่วนโคลนซึ่งเป็นของที่ช่างสลักทิ้งแล้ว อาจไม่ใช่ตัวชิ้นงานจริง หรือเป็นของเสียที่ถูกทิ้งแล้วก็ได้

2.ประเภทโลหะ

- ชิ้นส่วนหัวคานهامรูปพญานาค ทำจากสำริด มีลักษณะเป็นรูปพญานาค 5 เศียร ตรงกลางหน้าอกของนาคมีลายดอกจันทน์ จากการขุดแต่งปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี ได้ค้นพบเป็นจำนวน 3 ชิ้น ที่บริเวณข้างระเบียงคดด้านทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 2 โดยทั้งสามชิ้นนี้มีขนาดใกล้เคียงกัน คือกว้างประมาณ 16 เซนติเมตร และสูงประมาณ 40 เซนติเมตร ชิ้นส่วนหัวคานهامเหล่านี้ใช้สำหรับประดับราชรถหรือคานهام โดยที่ส่วนโคนของเศียรพญานาคจะต้องมีการนำไปต่อกับคาน ซึ่งคานนี้อาจจะเป็นเศียรคานهامหรืออาจจะเป็น

คานของยานพาหนะที่มีล้ออย่างเช่นรถจักรยานก็ได้ ดังนั้นจึงไม่จำกัดการใช้เฉพาะคานหามเพียงอย่างเดียว และคงเป็นการใช้ในกิจพิธีเกี่ยวกับศาสนาหรือไม่ก็คงใช้ในราชสำนักสำหรับชนชั้นสูง ซึ่งมีเครื่องใช้สำหรับสามัญชนทั่วไป ผลจากการดำเนินงานทางโบราณคดีในประเทศไทยที่ผ่านมา ทำให้มีการค้นพบชิ้นส่วนหัวคานหามรูปพญานาคในลักษณะที่คล้ายคลึงกันนี้ในบริเวณเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี โดยได้มาจากการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 11 ภายในเมืองโบราณดังกล่าว⁵²

- แหวนทองคำ แหวนทองคำได้ค้นพบเป็นจำนวน 2 วงจากการขุดแต่งปราสาทเมืองสิงห์ มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางใกล้เคียงกันคือ 2.3 และ 2.7 เซนติเมตร ทั้งสองวงมีลักษณะเป็นแหวนทำด้วยทองคำ ประดับหัวแหวน แต่หัวแหวนที่เคยอาจประดับด้วยอัญมณีต่างๆ ได้หลุดหายไปแล้ว ที่รอบๆ หัวแหวนมีลวดลายเม็ดไข่ปลา และมีหนามเตยอยู่ 4 อัน

- เครื่องมือเหล็ก จากการขุดแต่งโบราณสถานที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี ได้ค้นพบเครื่องมือเหล็กจำนวนหนึ่ง โดยมีทั้งเหล็กยี่ดรูปตัวไอ(I) และตัวที(T) รวมถึงเครื่องมือเหล็กสกดปลายแบนคล้ายประเทสั่ว เครื่องมือเหล็กที่กล่าวมานี้คงเกี่ยวข้องกับการก่อสร้างโบราณสถาน โดยเฉพาะเหล็กรูปตัวไอและตัวทีนั้น ไว้สำหรับใช้ยึดก้อนศิลาแลง 2 ก้อนเข้าไว้ด้วยกัน เนื่องจากที่ตัวเหล็กบางชิ้นมีเศษตะกั่วติดอยู่ ซึ่งในการจะยึดก้อนศิลาลงนั้น ช่างได้บากหินให้มีรูปร่างตามเครื่องมือเหล็กเหล่านั้นเสียก่อน แล้วจึงวางเครื่องมือเหล็กรูปตัวไอหรือตัวทีในร่องที่บากไว้ จากนั้นจึงเทตะกั่วที่หลอมละลายปิดทับ เพราะฉะนั้นจึงทำให้มีร่องรอยของตะกั่วติดอยู่บนเหล็กบางชิ้น

- ตะกั่วเจาะรู พบที่บริเวณปราสาทเมืองสิงห์ มีลักษณะเป็นตะกั่วแท่งตันทรงกระบอกเจาะรูตรงกลาง ส่วนปลายด้านหนึ่งกว้างกว่าอีกด้านหนึ่ง ได้สันนิษฐานกันว่าอาจใช้เป็นตุ้มถ่วงน้ำหนัก โดยมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1.7-2 เซนติเมตร สูง 1.8 เซนติเมตร

- โลหะเนื้อชินตะกั่ว จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีบ้านกลอนโค อำเภอด่านมะขามเตี้ย จังหวัดกาญจนบุรี ได้ค้นพบโลหะที่เป็นเนื้อชินตะกั่วอยู่ 2 ชิ้น คือชิ้นแรกมีลักษณะเป็นแผ่นบางๆ มีขนาดประมาณ 0.7 x 2.0 เซนติเมตร ส่วนอีกชิ้นหนึ่งมีลักษณะรูปทรงคล้ายกำไล คือเป็นทรงกลม มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 6 เซนติเมตร

อนึ่ง จากการขุดค้นแหล่งโบราณคดีร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรในภูมิภาคตะวันตกนั้น ได้มีการค้นพบเศษตะกรันเหล็ก (Slag) ด้วย แต่พบในปริมาณที่ไม่มากนัก โดยพบอยู่ในบริเวณเมืองสิงห์ และบ้านกลอนโค ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งโบราณวัตถุประเภทตะกรันนี้

⁵² ศักดิ์ชัย พจน์นันท์วาณิช และสร้อยญา สุริยรัตนกร, นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี, พิมพ์ครั้งที่ 2. พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542), 86-87.

เป็นของเหลือทิ้งที่ได้จากการถลุงโลหะ เพราะฉะนั้นการค้นพบสิ่งของเหล่านี้ในแหล่งโบราณคดีก็แสดงว่าบริเวณดังกล่าวน่าที่จะมีกิจกรรมอันเกี่ยวกับการถลุงโลหะหรือการใช้โลหะ

3.ประเภทดินเผา สำหรับประเภทนี้ ส่วนใหญ่ที่พบมักเป็นชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบต่างๆ โดยภาชนะที่พบตามชุมชนในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรนั้นมีทั้งแบบเคลือบที่ผิวและแบบไม่เคลือบ มีหลากหลายรูปแบบ และมีที่มาจากหลายๆแหล่ง ซึ่งภาชนะเหล่านี้ได้แตกต่างกับภาชนะที่พบตามชุมชนโบราณสมัยก่อนหน้าคือในวัฒนธรรมทวารวดีทั้งในด้านของรูปทรงและเนื้อดิน กล่าวคือลักษณะภาชนะดินเผาที่พบตามชุมชนทวารวดีมักเป็นเนื้อไม่แกร่ง(Earthenware) ไม่มีการเคลือบ และรูปทรงที่สำคัญก็ได้แก่พวกชาม อ่าง ตะคัน หม้อมีสัน หม้อก้นกลม กุณฑี เป็นต้น⁵³

รูปแบบภาชนะดินเผาที่พบในชุมชนร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรทางภาคตะวันตกของประเทศไทย ที่สำคัญได้แก่

3.1 ภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดิน หรือเนื้อไม่แกร่ง ส่วนใหญ่ภาชนะประเภทนี้มักมีเนื้อค่อนข้างหยาบ มีความพรุนสามารถซึมซับน้ำได้ดี เฝายในอุณหภูมิค่อนข้างต่ำ รูปทรงมักเป็นแบบธรรมดา ง่ายๆ เช่น ตะคัน หม้อก้นกลม เป็นต้น อย่างไรก็ตาม มีภาชนะรูปแบบหนึ่งที่น่าสนใจ ซึ่งพบที่เมืองสิงห์ มีลักษณะรูปทรงคล้ายพาน คือเป็นภาชนะมีเชิง และที่ก้นด้านในได้ทำเป็นแท่นยกขึ้นมา ลักษณะภาชนะรูปทรงนี้คล้ายกับรูปแบบเครื่องถ้วยเขมรเคลือบแบบสีน้ำตาลและแบบเคลือบสีเขียว⁵⁴ ซึ่งล่าสุดได้มีการสำรวจพบในเขตจังหวัดบุรีรัมย์บริเวณบ้านตาจู้ก (หมู่ที่ 4) ตำบลโคกย่าง อำเภอประโคนชัย โดยเป็นภาชนะทรงพานเคลือบสีน้ำตาล ที่ก้นด้านในมีแท่นเล็กๆตั้งอยู่ตรงกลาง⁵⁵ แต่ต่างกับที่ภาชนะจากเมืองสิงห์ชิ้นนี้ไม่มีการเคลือบที่ผิว

นอกจากนี้ยังมีโบราณวัตถุประเภทดินเผาที่น่าสนใจอีกชิ้นหนึ่ง พบที่เมืองสิงห์ มีลักษณะเป็นเครื่องปั้นดินเผาทรงกลมรี ขึ้นรูปด้วยมือ เนื้อดินค่อนข้างหยาบ ไม่เคลือบ มีการเจาะทะลุถึงกัน 2 ด้าน(หัว-ท้าย) บริเวณรอบๆรูที่เจาะมีการทำลวดลายขูดขีดเป็นลายแฉก และมีลายขีดเป็นเส้นตามแนวยาวของลำตัว ปัจจุบันยังไม่ทราบประโยชน์ใช้สอยที่แน่นอนของโบราณวัตถุชิ้นนี้ว่าทำขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ใด ซึ่งโบราณวัตถุประเภทดินเผาที่มีรูปทรงเช่นนี้และที่สำคัญคือมีการ

⁵³ ดูรายละเอียดที่ ภาสุข อินทรารุท, ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี (ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 140-146.

⁵⁴ See Diana Stock, ed., **Khmer Ceramics 9th-14th Century** (Singapore : Southeast Asian Ceramic Society, 1981), fig. 9.

⁵⁵ ข้อมูลจากการสำรวจแหล่งโบราณคดีรอบเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ เมื่อปี พ.ศ.2547-2548 โดย นางสาวปริยาณัฐ จุมพรม นักโบราณคดีประจำอุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 21 มกราคม พ.ศ. 2549)

เจาะรูตลอดถึงกันสองด้าน ได้มีลักษณะคล้ายกับเครื่องเคลือบเขมรที่มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้โดยมีทั้งเคลือบสีเขียวและสีน้ำตาล⁵⁶ สันนิษฐานว่าอาจใช้เป็นตุ่มถ่วงน้ำหนักหรือลูกค้ำสำหรับในงานก่อสร้าง

3.2 ภาชนะดินเผาประเภทเคลือบ มีทั้งแบบเนื้อแกร่ง(Stoneware) และแบบพอร์ซเลนหรือเนื้อกระเบื้อง (Porcelain) จากการดำเนินงานทางโบราณคดีทั้งการสำรวจและขุดค้นตามชุมชนโบราณร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรทางภาคตะวันตก ทำให้พบภาชนะประเภทนี้หลากหลายรูปแบบทั้งเคลือบสีน้ำตาล สีเขียว และเคลือบสีขาว หลากหลายรูปทรง เช่น กระปุก ไห โอ ตลับ ชาม และถ้าจัดกลุ่มภาชนะตามแหล่งผลิต ก็พบว่าสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ ตามแหล่งที่มาได้แก่ เครื่องถ้วยเขมรซึ่งส่วนใหญ่ผลิตจากแหล่งเตาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยแถบจังหวัดบุรีรัมย์ กับเครื่องถ้วยที่ผลิตในประเทศจีน (อาจมาจากหลายแหล่งเตา) ซึ่งที่สำคัญมีรายละเอียดดังนี้

- เครื่องถ้วยเขมรเคลือบสีน้ำตาล ที่พบในบริเวณชุมชนร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรในภาคตะวันตก ส่วนใหญ่เป็นประเภทกระปุกขนาดเล็กเคลือบสีน้ำตาล นอกจากนี้ก็มีชิ้นส่วนไหทำข้างแบบที่มีเชิง และชิ้นส่วนไหรูปช้าง เป็นต้น โดยได้พบทั้งที่เมืองสิงห์ บ้านกลอนโค จังหวัดกาญจนบุรี และที่เมืองโบราณบ้านหนองแวง จังหวัดสุพรรณบุรี เครื่องถ้วยที่พบเหล่านี้น่าจะมีแหล่งผลิตอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างแถบจังหวัดบุรีรัมย์

- เครื่องถ้วยเขมรเคลือบสีเขียว ได้พบจากการสำรวจในบริเวณบ้านหนองแวง ตำบลไรรอด อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

- เครื่องถ้วยเขมรเคลือบสีเขียว มีลักษณะเป็นชิ้นส่วนฝาของภาชนะประเภทโอ พบจากการสำรวจที่เมืองโบราณบ้านคูเมือง อำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี บนฝามีการตกแต่งลวดลายด้วยการเซาะร่องขีดเป็นแนวดัง (ภาพที่ 256) ดอน รูนิย์ (Dawn Rooney) เคยกล่าวถึงภาชนะประเภทนี้ว่าเป็นภาชนะที่มาจากแหล่งเตาในประเทศกัมพูชา⁵⁷ ฝาภาชนะแบบนี้มีการค้นพบอีกในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย เช่นที่แหล่งโบราณคดีบ้านวังจั่นน้อย อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี⁵⁸

⁵⁶ Hiroshi Fujiwara, **Khmer Ceramics from the Kamratān Collection in the Southeast Asian Ceramics Museum, Kyoto** (Bangkok : White Lotus, 1990).

⁵⁷ Dawn Rooney, **Khmer Ceramics** (Singapore : Oxford University Press, 1984), 97 (plate 73).

⁵⁸ กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 2** (กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิชาการ กองโบราณคดี, 2531), 75-77.

- เครื่องถ้วยจีนเคลือบสีขาว รูปทรงส่วนใหญ่เป็นประเภทดัลบ์ ผลิตจากแหล่งเตาในมณฑลฝูเจี้ยน (มีทั้งเตาหนานอัน เตาเต๋อฮั่ว และเตาอันจี) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 สมัยราชวงศ์ซ่งภาคเหนือ – ซ่งภาคใต้ ดัลบ์ประเภทนี้ได้ค้นพบอยู่หลายแห่งในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย เช่น เมืองสิงห์ บ้านกลอนโค จังหวัดกาญจนบุรี เมืองราชบุรีบริเวณวัดมหาธาตุ เมืองโบราณบ้านหนองแวง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบรูปทรงประเภทชามเคลือบสีขาวมีลายกลีบบัว เช่นที่พบจากเมืองสิงห์ (กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ในช่วงราชวงศ์ซ่งภาคใต้)

- ภาชนะเคลือบสีน้ำตาล แบบเนื้อแกร่ง มีรูปทรงเป็นประเภทไหมีหู ซึ่งที่หูของภาชนะมักมีลายรูปหน้าสัตว์ (คล้ายหมู?) และบริเวณไหล่ภาชนะมีลายพิมพ์รูปมังกร ภาชนะกลุ่มนี้ผลิตจากเตาสีเส้า (Cizao lilns) มณฑลฝูเจี้ยน ประเทศจีน⁵⁹ อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ถึงราวต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ในช่วงสมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้จนถึงต้นราชวงศ์หยวน ภาชนะกลุ่มนี้ได้พบที่เมืองสิงห์ บ้านกลอนโค จังหวัดกาญจนบุรี และเมืองโบราณบ้านหนองแวง จังหวัดสุพรรณบุรี

- ภาชนะประเภทจานเคลือบสีเขียว บริเวณก้นด้านในมีลายปลาคู่ ผลิตจากเตาหลงฉวน ประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้ – ราชวงศ์หยวน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 พบที่เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี และเมืองราชบุรีในแม่น้ำแม่กลอง เป็นต้น

- ภาชนะประเภทชามเคลือบสีเขียว มีลายขูดขีด ผลิตจากเตาโถงอัน มณฑลฝูเจี้ยน ประเทศจีน พบที่เมืองราชบุรีในแม่น้ำแม่กลอง

ด้านความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนร่วมวัฒนธรรมแบบเขมรในภาคตะวันตกกับชุมชนอื่น

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในชุมชนร่วมแบบเขมรในภาคตะวันตก (ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน) อาจทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ หรือการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนได้ ที่สำคัญคือ ความสัมพันธ์กับชุมชนเขมรในประเทศกัมพูชา และชุมชนร่วมแบบเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ความสัมพันธ์กับราชสำนักจีน และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนร่วมสมัยภายในภูมิภาคเดียวกันในบริเวณภาคกลางและภาคตะวันตกของไทย

⁵⁹ Li Jian'an, "Some Questions of the Research of the Export Ceramics in Song and Yuan Periods in Fujian Area," **International Conference Chinese Export Ceramics and Maritime Trade 12th-15th Century** 24-25/6/2004, Jointly organized by Chinese Civilisation Centre, City University of Hong Kong and Antiquities and Monuments Office, Leisure and Cultural Services Department : 25-33, 228-232.

การติดต่อหรือความสัมพันธ์กับชุมชนเขมรจากศูนย์กลางในประเทศกัมพูชา ที่สำคัญมีอยู่ 2 ช่วง คือ สมัยก่อนเมืองพระนคร หลักฐานจากการค้นพบมุขลิ่งค์ที่บริเวณเมืองโบราณอุ้มทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และอีกช่วงหนึ่งคือในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 18) ซึ่งอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรได้เข้ามามีบทบาทกับชุมชนโบราณในภูมิภาคตะวันตกอย่างมาก หลักฐานที่สำคัญคือ พุทธศาสนานิกายมหายานแบบตันตระ คติรัตนดริยมหายาน อันเป็นที่นิยมนับถือกันในประเทศกัมพูชาช่วงระยะเวลานั้น ดังปรากฏหลักฐานการทำรูปเคารพที่มีลักษณะเป็นประติมากรรม 3 องค์ ได้แก่ พระพุทธรูปนาคปรก พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระโพธิสัตว์ปรัชญาปารมิตา โดยพบทั้งที่เป็นประติมากรรมเดี่ยวๆ และแบบสามองค์เรียงกันในรูปของพระพิมพ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้นพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีแปดกรที่ได้พบในภาคตะวันตกนี้ และกลุ่มประติมากรรมสลักจากหินทรายสีเทาที่พบจากปราสาทเมืองสิงห์ (โบราณสถานหมายเลข 1) ได้แสดงถึงความเป็นเขมรอย่างแท้จริง (ไม่ใช่กลุ่มที่เป็นพื้นเมือง) นอกจากนี้รูปแบบผังเมืองที่มีลักษณะรูปสี่เหลี่ยมสมมาตร ก็แสดงถึงรูปแบบผังเมืองในวัฒนธรรมเขมร ซึ่งมีความแตกต่างจากผังเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอันเป็นชุมชนดั้งเดิมในบริเวณภาคกลาง และภาคตะวันตกที่มีลักษณะรูปทรงไม่สมมาตร อีกทั้งลักษณะแผนผังและองค์ประกอบของโบราณสถานก็ยิ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลเขมรเช่นกัน (ดังได้กล่าวมาแล้วในด้านสถาปัตยกรรม)

นอกจากการติดต่อสัมพันธ์กับบ้านเมืองในประเทศกัมพูชาแล้ว ชุมชนในบริเวณภาคตะวันตกนี้ยังอาจติดต่อกับชุมชนโบราณในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยด้วย ดังพบหลักฐานประเภทเครื่องถ้วยสมัยลพบุรีโดยมักพบเคลือบสีน้ำตาลเป็นส่วนใหญ่ (เคลือบสีเขียวก็พบบ้าง แต่ไม่มาก) เช่นที่พบจากเมืองสิงห์ แหล่งโบราณคดีบ้านกลอนโค จังหวัดกาญจนบุรี และจากเมืองโบราณบ้านหนองแวง จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเครื่องถ้วยเหล่านี้น่าจะมีแหล่งผลิตอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างแถบจังหวัดบุรีรัมย์ เพราะได้มีการค้นพบแหล่งเตาอยู่ในบริเวณนั้น

จากการที่ได้ค้นพบเครื่องถ้วยจีนตามแหล่งโบราณคดีที่มีอายุร่วมสมัยกับวัฒนธรรมเขมร ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์ซ่งของจีน (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18) ในบริเวณภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย รวมทั้งภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และในประเทศกัมพูชาด้วย โดยพบทั้งในแหล่งที่เคยเป็นเมืองท่าในอดีต อย่างเช่นเมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี และตามแหล่งที่เป็นชุมชนโบราณ หรือศาสนสถาน ทำให้เชื่อว่าในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างบ้านเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อันเป็นช่วงระยะเวลาที่อิทธิพลเขมรจากอาณาจักรกัมพูชาโบราณกำลังแพร่กระจายเข้ามาในชุมชนโบราณในภาคกลางและภาคตะวันตกประเทศไทยกับราชสำนักจีนในสมัยราชวงศ์ซ่ง ดังพบหลักฐานที่เป็นเครื่องถ้วยจีนประเภทต่างๆ ทั้งเคลือบสี

ขาว เคลือบสีเขียว เคลือบสีน้ำตาล และมาจากหลายๆแหล่งเตา หลากหลายรูปทรง ทั้งประเภท
 คลับ จาน ชาม ไห เป็นต้น

อีกทั้งภายในชุมชนภูมิภาคเดียวกันบริเวณภาคกลางและภาคตะวันตกของไทย ยังอาจมี
 ความสัมพันธ์กันด้วย ได้แก่ ที่บริเวณเมืองลพบุรี จากหลักฐานที่ปรากฏสามยอด เมืองสิงห์ เมือง
 ครุฑ จังหวัดกาญจนบุรี เมืองราชบุรีโบราณ และเมืองสระโกสินารายณ์ ที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำแม่
 กลองในเขตจังหวัดราชบุรีปัจจุบัน โบราณสถานเนินทางพระ เมืองโบราณบ้านหนองแจ้ง ในเขต
 จังหวัดสุพรรณบุรี และอาจรวมถึงเมืองเพชรบุรีที่บริเวณปราสาทวัดกำแพงแลง เนื่องจากชุมชน
 โบราณทั้งหมดที่กล่าวมานี้ได้มีอายุอยู่ร่วมสมัยกัน ระยะเวลาใกล้เคียงกัน มีวัฒนธรรมคล้ายคลึงกัน
 (อย่างเช่นการทำลวดลายปูนปั้นประดับศาสนสถาน) และต่างก็รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจาก
 อาณาจักรกัมพูชาโบราณในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เข้ามาเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักฐาน
 ทางด้านคติความเชื่อทางพุทธศาสนานิกายมหายาน การทำรูปเคารพในคติรัตนตรัยมหายานตาม
 แบบวัฒนธรรมเขมร ดังที่ได้กล่าวไปแล้วในช่วงต้นๆของหัวข้อนี้ ซึ่งมีความแตกต่างกันกับคติ
 ความเชื่อในวัฒนธรรมทวารวดีที่ได้นับถือนิกายเถรวาทเป็นหลัก

อย่างไรก็ดี แม้ว่าอิทธิพลเขมรได้เข้ามามีบทบาทกับชุมชนโบราณในบริเวณภาคกลาง
 และภาคตะวันตกของประเทศไทยในหลายๆด้าน อันได้แก่ ด้านรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน คติความเชื่อ
 ทางศาสนา ด้านการก่อสร้างสถาปัตยกรรม และรูปแบบเครื่องมือเครื่องใช้ แต่จากหลักฐานที่พบ
 ในบริเวณดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมเขมรได้เข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมทวารวดีอันมีอยู่
 ดั้งเดิมในพื้นที่นี้ ดังจะเห็นว่าแม้ว่าลักษณะสถาปัตยกรรม องค์ประกอบ แผนผังของโบราณสถาน
 แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลเขมร แต่รายละเอียดปลีกย่อยบางประการได้แสดงถึงความเป็นท้องถิ่น อาทิ
 ลวดลายปูนปั้นประดับบนโบราณสถานที่มีลักษณะเป็นแบบพื้นเมืองคล้ายในศิลปะทวารวดี อีกทั้ง
 การทำลวดลายปูนปั้น (หรือดินเผา)ประดับศาสนสถานยังเป็นที่นิยมในศิลปะทวารวดีด้วย รวมถึง
 การทำรูปเคารพส่วนใหญ่ที่สลักจากหินทรายสีแดงก็แสดงให้เห็นถึงลักษณะฝีมือช่างที่เป็นแบบ
 ท้องถิ่น ซึ่งแตกต่างจากประติมากรรมหินทรายสีเทา (ที่พบจากโบราณสถานหมายเลข 1 เมืองสิงห์)
 ที่แสดงถึงลักษณะศิลปะเขมรแบบบายนในสกุลช่างราชธานีอย่างแท้จริง.

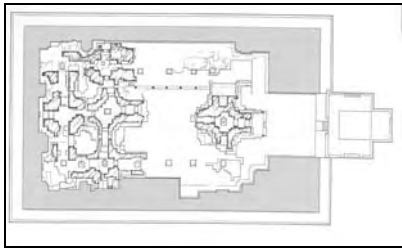
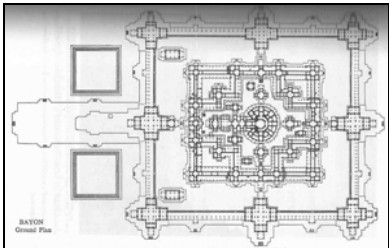
ตารางที่ 1 ตารางแสดงฐานรากของสถาปัตยกรรมร่วมแบบเขมรในภาคตะวันตก

	ฐานราก
เมืองสิงห์ โบราณสถานหมายเลข 1 โบราณสถานหมายเลข 2	(จากล่างสุด) ชั้นกรวดแม่น้ำปนทราย, ทรายละเอียด และกรวดลูกรังอัดแน่น ดินลูกรัง, เม็ดเลงเล็กๆ อัดแน่น
เมืองครุฑ	เม็ดเลง, เศษหินทรายแดง, หินชั้นกึ่ง และหินกรวดแม่น้ำ วางบดอัดทับลงบนชั้นหินปูนธรรมชาติ แล้วจึงก่อฐาน อาคารศิลาแลง
วัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี (แนวกำแพงด้านตะวันออกและเหนือ)	ใช้เม็ดเลงมาปูพื้นบดอัดทำเป็นฐานราก แล้วจึงก่อสร้างแนวกำแพงศิลาแลง
โบราณสถานจอมปราสาท ที่สระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง	ฐานรากเป็นหินที่หุบแตกกับทราย กระทั่งบดอัดจนแน่น จากนั้นจึงค่อยปูพื้นศิลาแลงทำเป็นฐานอาคาร
ปราสาทกำแพงแลง (ขุดตรวจที่รอบฐานปรางค์ประธาน กับ แนวกำแพงแก้ว)	ทำโดยการปรับพื้นที่ให้ได้ระดับก่อน แล้วจึงใช้หินกรวดปูทับหนึ่งชั้น จากนั้นจึงใช้ศิลาแลงก่อเป็นฐานสูง ประมาณ 80 เซนติเมตร (ประมาณสามชั้นศิลาแลง) ทั้งนี้เพื่อไว้สำหรับรองรับน้ำหนักอาคารส่วนบน สุดท้ายจึง ก่อเป็นรูปทรงขอตัวอาคารเรียงขึ้นไป

ตารางที่ 2 ตารางแสดงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมด้านต่างๆ ระหว่างชุมชนทวารวดี กับ ชุมชนเขมร ในภูมิภาคตะวันตก (ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน)

	ชุมชนทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-16)	ชุมชนเขมร พุทธศตวรรษที่ 18
แบบแผนการตั้งถิ่นฐาน	- มักเลือกตั้งถิ่นฐานใกล้แม่น้ำสายรองที่แยกจากแม่น้ำสายสำคัญ เช่น เมืองคูบัว เมืองพระประโทน เป็นต้น	- มักเลือกตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้แม่น้ำสายใหญ่ บางแห่งมีการใช้แนวแม่น้ำเป็นคูเมืองด้านใดด้านหนึ่ง อาทิ เมืองสิงห์ ชุมชนบ้านกลอนโค เมืองราชบุรี เมืองสระโกสินารายณ์ เมืองเพชรบุรี
แผนผังชุมชน	- คูน้ำคันดินล้อมรอบรูปร่างไม่สม่ำเสมอ	- คูน้ำคันดินล้อมรอบแบบสี่เหลี่ยมสม่ำเสมอ มีทั้งแบบจัตุรัสและสี่เหลี่ยม
คติความเชื่อทางศาสนา	- พุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นหลัก - นิกายมหายาน - ศาสนาฮินดู (ไศวะ-ไวษณพ)	- พุทธมหายาน แบบตันตระ (คติรัตนตรัยมหายาน) เป็นหลัก - ศาสนาฮินดู
สถาปัตยกรรม	- โบราณสถานมักก่อด้วยอิฐสอดิน มีลวดลายปูนปั้นประดับ แต่ก็พบการใช้ศิลาแลงอยู่บ้าง	- ส่วนฐานโบราณสถานก่อศิลาแลง ตัวองค์ปรางค์มีทั้งศิลาแลงและอิฐประดับลวดลายปูนปั้น อีกทั้งยังพบชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมทำจากหินทรายสีแดง (เมืองสิงห์ เมืองราชบุรี สระโกสินารายณ์)
ภาชนะดินเผา	- ภาชนะแบบเนื้อไม่แกร่ง (Earthenware) และไม่เคลือบ	- ภาชนะแบบเนื้อแกร่ง (Stoneware) เคลือบสีน้ำตาลและสีเขียวแบบเขมร

ตารางที่ 3 ตารางเปรียบเทียบแสดงความแตกต่างระหว่างวัฒนธรรมเขมร (พุทธศตวรรษที่ 18) ใน
ภาคตะวันตกของประเทศไทย กับประเทศกัมพูชา

	ภาคตะวันตกของไทย	ประเทศกัมพูชา
แผนผังโบราณสถาน	<p>แผนผังไม่เป็นระเบียบ มีความไม่สมดุล กันระหว่างกลุ่มอาคารต่างๆ ผิดกับ ปราสาทเขมรทั่วไป</p> <p>โบราณสถานเมืองสิงห์ หมายเลข 2</p> 	<p>แผนผังแบบสมมาตร รูปสี่เหลี่ยม- สมมาตร เป็นระเบียบได้สัดส่วน เช่น</p> <p>ปราสาทบายน</p>
วัสดุที่ใช้ก่อสร้าง	ศิลาแลง, อิฐ, ปูนปั้น, หินทรายสีแดง	<p>- หินทรายโดยส่วนมาก (โบราณสถาน สำคัญ หรือกลุ่มอาคารหลัก เช่น ปราสาทประธาน)</p> <p>- ศิลาแลง</p>
ประติมากรรมรูปเคารพ	หินทรายสีเทา หินทรายสีแดง ศิลาแลง สำริด	หินทรายสีเทา, สำริด

ตารางที่4

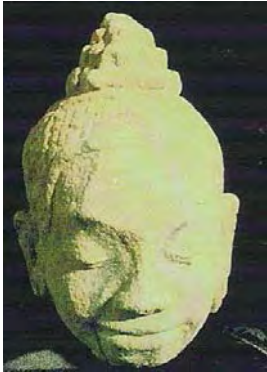

ตารางเปรียบเทียบรูปเคารพอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีหินทรายที่พบในภาคตะวันตก กับที่อื่นในประเทศไทย และประเทศกัมพูชา

รูปเคารพ	ภาคตะวันตก	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ประเทศกัมพูชา
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี หินทราย	<p>ปราสาทเมืองสิงห์</p> <p>สระโกสินารายณ์</p> <p>ปราสาทกำแพงแดง</p> 	ลพบุรี	ไม่พบ	<p>ปราสาทพระฤๅกล</p> <p>ปราสาทบันน</p> <p>ปราสาทพระขรรค์</p>

ตารางที่ 5 ตารางเปรียบเทียบกลุ่มประติมากรรมรูปเคารพอวโลกิเตศวรสี่กรหีนทรายสีเทา (ต้นแบบ) และประติมากรรมหีนทรายสีแดง (เลียนแบบ) ในภาคตะวันตก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย และประเทศกัมพูชา

ภาคตะวันตกของไทย		ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ประเทศกัมพูชา
หีนทรายสีเทา	หีนทรายสีแดง		
<p>อวโลกิเตศวรสี่กร พบที่ โบราณสถานเมืองสิงห์ หมายเลข 1</p> <p>พบที่ปราสาทกำแพงแดง</p> 	<p>อวโลกิเตศวรสี่กร พบที่ โบราณสถาน เมืองสิงห์ หมายเลข 2</p> <p>พบที่โบราณสถานเนินทางพระ</p> 	<p>ปราสาทนางรำ จังหวัดนครราชสีมา</p> <p>เมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา</p> 	<p>อวโลกิเตศวรสี่กร พบที่ ปราสาทบันทายฉมาร์</p> <p>พบที่ประตู่ผี พระราชวังหลวง</p>

ตารางที่ 6 ตารางเปรียบเทียบประติมากรรมรูปเคารพนางปรัชญาปารมิตาที่พบในภาคตะวันตก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย และประเทศกัมพูชา

ภาคตะวันตกของไทย		ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ประเทศกัมพูชา
หินทรายสีเทา	หินทรายสีแดง		
<p>นางปรัชญาปารมิตา โบราณสถานหมายเลข 1 เมืองสิงห์</p> 	<p>นางปรัชญาปารมิตา โบราณสถานหมายเลข 2 เมืองสิงห์</p> 	<p>ปราสาทจอมพระ (สุรินทร์) อโรคยศาล</p> 	<p>นางปรัชญาปารมิตา พบที่ปราสาทพระขรรค์</p> <p>พบที่พระราชวังหลวง</p>

ตารางที่ 7 ตารางเปรียบเทียบรูปเคารพไภยชัยคุรุไวฑูรยประภาที่พบในภาคตะวันตก กับที่อื่นในประเทศไทย และประเทศกัมพูชา

รูปเคารพ	ภาคตะวันตก	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ประเทศกัมพูชา
พระไภยชัยคุรุไวฑูรยประภา	<p>เนินทางพระ (ปูนปั้น)</p> 	<p>วัดพระพายหลวง</p> 	<p>พิมาย</p> 	<p>พระไภยชัยคุรุสำริด</p>
	<p>ชิ้นส่วนพระหัตถ์จากหนองแจง</p> 	-	 <p> ปรากฏที่บ้านเขว้า ภูคันธนาม ปราสาทนางรำ ปรากฏที่บ้านปรากฏ ปราสาทบ้านสมอ </p>	

ตารางที่ 8

ตารางเปรียบเทียบรูปแบบแม่พิมพ์ดินเผารูปนางปรัชญาปารมิตา 11 เศียร 22 กร ที่พบจากภาคตะวันตก กับแห่งอื่นๆ

			
<p>แม่พิมพ์ดินเผารูปนางปรัชญาปารมิตา 11 เศียร 22 กร พบที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี</p>	<p>แม่พิมพ์สำริดรูปนางปรัชญาปารมิตา 11 เศียร 22 กร (องค์กลาง) ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย</p>	<p>ประติมากรรมลอยตัวสำริดรูปนางปรัชญาปารมิตา 11 เศียร 22 กร พบที่จังหวัดนครราชสีมา</p>	<p>ประติมากรรมลอยตัวสำริดรูปนางปรัชญาปารมิตา 11 เศียร 22 กร ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร</p>

ตารางที่ 9

ตารางเปรียบเทียบแสดงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเขมรภาคตะวันตกกับชุมชนร่วมสมัยแห่งอื่นๆ จากหลักฐานประติมากรรมปูนปั้น
ระดับศาสนสถาน

ปูนปั้นรูปใบหน้าอสูร	 <p>สระโกสินารายณ์</p>	 <p>เนินทางพระ</p>	 <p>นครปฐม (เจดีย์จุลประโทน)</p>	 <p>ปราสาทสามยอด</p>	 <p>อสูรยุคนาคหินทราย ประติมากรรมราชวังหลวง</p>
ปูนปั้นบุคคลสวมกะบังหน้า	 <p>เมืองสิงห์</p>	 <p>สระโกสินารายณ์</p>	 <p>เนินทางพระ</p>	 <p>นครปฐม (เจดีย์จุลประโทน)</p>	

ตารางที่ 10 ตารางเปรียบเทียบแสดงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเขมรภาคตะวันตกกับชุมชนร่วมสมัยแห่งอื่นๆ จากหลักฐานประติมากรรมปูนปั้น
ระดับศาสนสถาน

<p>ปูนปั้นใบหน้าบุคคลหัน ด้านข้าง แก้วผมมวยไว้ ข้างหลัง</p>	 <p>เนินทางพระ</p>	 <p>ภาพสลักปราสาทบาชน</p>
<p>ปูนปั้นชิ้นส่วนตอนล่าง ของรูปสตรี</p>	 <p>เนินทางพระ</p>	<div> </div> <p>เทพธิดาปราสาทนครวัด ปราสาทเจ้าสายเทวดา ปราสาทบาชน ปราสาทตาพรหม</p>